

СамДУ ҳузуридаги педагог
кадрларни қайта тайёрлаш ва
уларнинг малакасини ошириш
минтақавий маркази

ҲОЗИРГИ ТОЖИК АДАБИЙ ТИЛИ

модулидан ўқув-услубий мажмуа

САМАРҚАНД - 2022

Модулнинг ишчи дастури Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 7 декабрдаги 648-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув дастури ва ўқув режасига мувофиқ ишлаб чиқилган ҳамда СамДУ Илмий кенгашининг 2020 йил «28» декабрдаги 4 -сонли қарори билан тасдиқланган.

Тузувчи:

СамДУ Тожик тили ва
адабиёти кафедраси доценти,
PhD. Ғ.Райимқулов

Такризчи:

СамДУ Тожик тили ва
адабиёти кафедраси
профессори ф.ф.д. Ж.Ҳамроев

**Хорижий
экспертлар:**

Тожикистон Миллий
университети, филология
факультети профессори, ф.ф.д.
Эмомали Сирожиддини

Тожикистон Миллий
университети, филология
факультети профессори, ф.ф.д.
Дилмурод Ражабович Хомидов

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР.....	4
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	7
III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАР.....	13
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ.....	111
V. ГЛОССАРИЙ.....	122
VI. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	125
VII. ЭКСПЕРТ ХУЛОСА.....	127

КИРИШ

Мазкур дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сон, 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармонлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарорларида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда дастурда тингловчиларнинг мутахассислик фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар такомиллаштирилиши мумкин.

**Ҳозирги тожик адабий тили
фанининг мақсади ва вазифалари:**

- педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малака ошириш курси тингловчиларида тожик тилшунослигининг бугунги муаммолари, тожик тилининг соҳаларига хос муаммолар, “Фонетика”, “Этимология”, “Лексикаси” ва “Ономастика”га оид муаммолар мажмуи ва уларни ҳал этиш йўллари, “Орфоэпия”, “Графика” ва “Орфография”га оид муаммолар, “Сўз ясалиши” ва “Семасиология”га оид муаммолар мажмуи, уларнинг тожик тилшунослигидаги ечими ҳақидаги қарашларга муносабат масаласи бўйича тасаввурни шакллантиришдан иборат. Шунингдек тингловчиларга “Морфемика” ва “Морфология”га оид муаммолар, “Синтаксис” ва “Пунктуация”га оид муаммоларнинг тожик тилшунослиги ривождаги талқини ва таҳлили, тожик тилшунослигидаги анъанавий ва формал-функционал илмий мактабларнинг тадқиқ йўналишларини ёритиб беради;

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Ҳозирги тожик адабий тили” фани тожик тилшунослиги муаммоларини ҳал қилишда, адабиётшунослик, лингвокультурология, математика ва тизимли таҳлил усулларидадан фойдаланади. Фан юзасидан тайёргарлик – тилшуносликка оид муҳим ахборотни олиш мақсадида лингвосемиотика структурасига доир экспериментал маълумотларни таҳлил қилиш учун компьютер технологияларидан назарий ва амалий билим ва кўникмалар олиш имкониятини беради. Шу боис тингловчилар уни тўлиқ ўзлаштиришлари учун “Фонетика”, “Этимология”, “Лексикаси” ва “Ономастика”га оид муаммолар мажмуи ва уларни ҳал этиш йўллари, “Орфоэпия”, “Графика” ва “Орфография”га оид муаммолар, “Сўз ясалиши” ва “Семасиология”га оид муаммолар мажмуи, тизимнинг гомоген ва гетероген турлари, тилнинг асосий ва оралиқ сатҳлари: фонетик- фонологик, морфем-морфологик, синтактик, лексик-семантик, изоморфизм, менталингвистиканинг асосий йўналишлари, лисоний мазмун турлари, тил ва жамият антиномиясининг шартли, тадқиқий характерга эгаллиги, тил ва нутқ фаолияти, тил-ижтимоий-тарихий норма, тилнинг ижтимоий типлари, умумбашарий, миллий, индивидуал тил тараққиёти қонунлари ёритишдек мураккаб жараёнларни умумлаштириш учун етарли билим ва кўникмаларга эга бўлиши талаб этилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Республикамизнинг иқтисодиёти ижтимоий фанларнинг ривожланишига ва унинг ютуқларига ҳам боғлиқ. Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда дастурда тингловчиларнинг мутахассислик фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар такомиллаштирилиши мумкин. Шу сабабли ҳам ушбу модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар Ҳозирги тожик адабий тили фанини амалда қўллаш ва тожик тили соҳасидаги мавжуд муаммоларни баҳолашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юклараси, соат				Кўчма машғулот
		Хаммаси	Аудитория ўқув юклараси		Кўчма машғулот	
			Жами	Назарий		
1	Аҳамият ва вазифаҳои фанни забоншиносӣ	2	2	2		
2	Масъала ва муаммоҳои наҳви забони тоҷикӣ	2	2	2		
3	Чумлаҳои мураккаб. Чумлаҳои мураккаби пайваст ва хелҳои он	2	2	2		
4	Чумлаи мураккаби сертаркиб	2	2	2		
5	Калима ҳамчун предмети лексикология	2	2		2	
6	Воҳидҳои асосии синтаксис	2	2		2	
7	Таснифи чумлаҳои содда	2	2		2	
8	Тарзи ташкили чумлаҳои мураккаб ва вазифаи онҳо дар забон	2	2		2	
9	Чумлаҳои мураккаби сертаркиб ва наваҳои он	2	2		2	
	Жами:	18	18	8	10	

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);

- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);

- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОЛУНИ ЎҚИТИШДА ФЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“SWOT-таҳлил” методидан фойдаланиш

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўллари топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Намуна: Анаънавий ва замонавий таълим шакллари “SWOT-таҳлил” методида таҳлил қилинг.

Оддий маърузада маърузачи талабалар, тингловчиларга кўп маълумот бера олади	Муаммоли маърузада камроқ маълумот берилди, бироқ улар талабалар онгига сингдириб берилди
Ўқитувчи асосан ўзи ва аълочи, қизиқувчи талабалар билан гаплашади, яъни дарсда оз сонли талабалар қамраб олинади	Муаммоли маърузада кўп сонли талабалар, тингловчилар қамраб олинади
Оддий маърузада фақат ўқитувчи режа асосида ва тайёрлаб келган маълумотлари атрофида гаплашилади	Муаммоли маърузада муҳокама жараёнида янги-янги масалалар, муаммолар юзага чиқиши, ғоялар тухилиши мумкин.
Ўқитувчи учун асосий тўсиқ – дастурдан чиқиб кета олмаслик, талаба учун қизиқмаса ҳам ўқитувчини эшитиб ўтириш мажбурияти	Кенг муҳокама учун вақтнинг чегараланганлиги, талабаларни мавзудан четга буришга интилишлари

Резюме, Веер методидан фойдаланиш

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айтилган пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, химоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма

ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва

Намуна:

Филологиядан малака талаблари					
Собик стандартлар		Амалдаги стандартлар		Такомиллаштирилган стандартлар	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги
Хулоса:					

“ФСМУ” методидан фойдаланиш

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустаҳкамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “Филологиядан малака талабларини халқаро андозалар асосида такомиллаштириш ва сертификатлаштириш таълим самарадорлигининг энг муҳим омилларидан биридир”.

Топширик: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

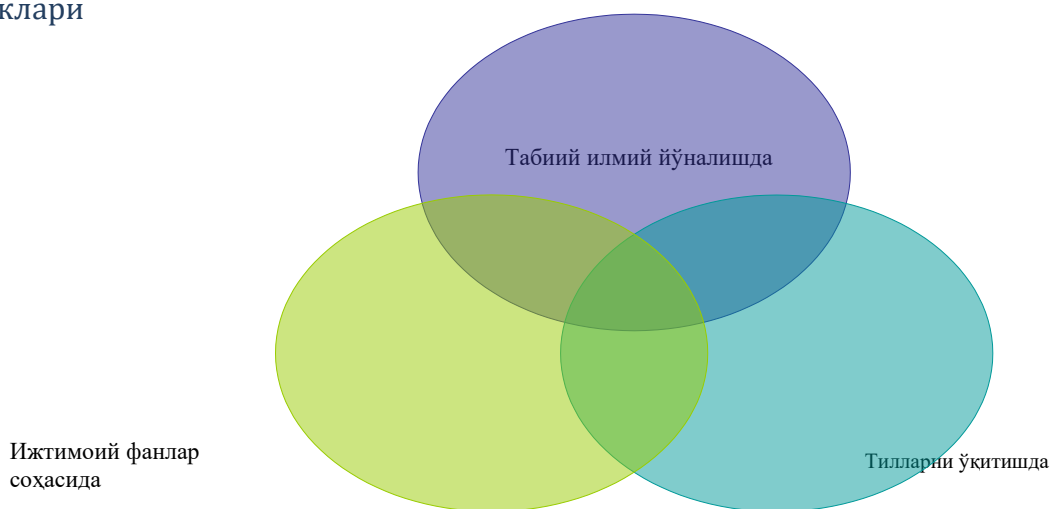
Венн Диаграммаси методидан фойдаланиш

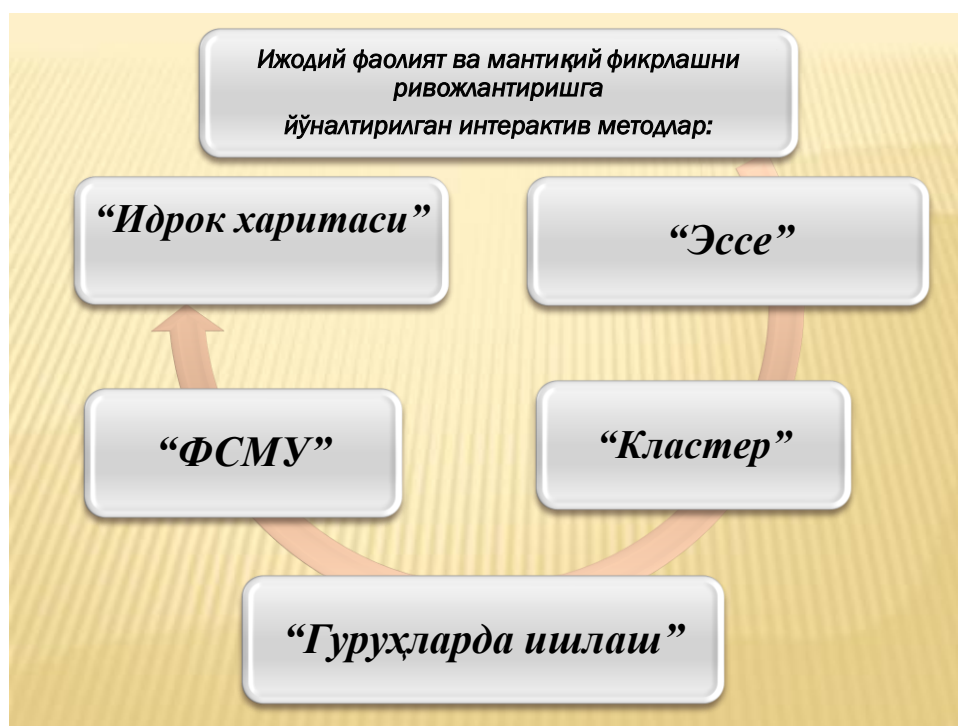
Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;
- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништириладилар;
- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштириладилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

Намуна: Филологияни турли йўналишларда ўқитишнинг фарқли жиҳатлари ўзига хосликлари

Ўқув жараёнида муаммолар ва муаммоли вазиятларни ечишга йўналтирилган интерфаол методлар

“SWOT-универсал таҳлил”

“Дебат”,

Муаммоли вазият яратиш

“Резюме”,

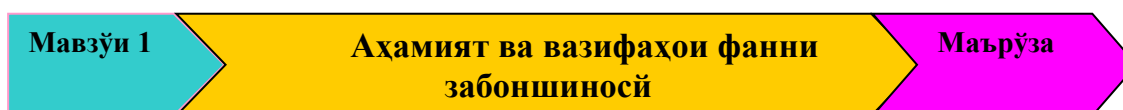
“Т-чизмаси”,

“Венн диаграммаси”,

“Органайзер”,

Ҳар хил чизмалар, жадваллар ёрдамида амалга ошириладиган интерфаол методлар:

III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАР

Лингвистика- забоншиносӣ лафзи ҷунонӣ буда, илм дар бораи забон аст.

Забон бошад муҳимтарин воситаи алоқаи байни одамон буда, ба воситаи он фикри якдигарро мефаҳманд, бе забон муомилоти инсонӣ ва бе муомилот ҷамъият ва ҳуди инсон ҳам вучуд надорад ва бе забон фаҳмидани ҳодисаю воқеаҳо аз имкон берун аст.

Ҳар як забон хусусиятҳои хоси худро доранд. Вале баробари ин онҳо хусусиятҳои умумӣ ҳам дорад. Ин умумиятҳо дар сохт, ҳам дар алоқа ва ҳам дар тарих мушоҳида кардан мумкин аст. Агар ин умумиятҳо намешуд аз як забон ба забони дигар тарҷима кардан номумкин мегардид. Вале ин умумиятҳо аз инҳо иборатанд:

- а) Забон воситаи алоқаи байни одамон мебошад.
- б) Забон дар ташаккули ифодаи фикр хизмат мекунад.
- в) Забон аз овозҳо, калимаҳо ва грамматика иборат мебошад.
- г) Забони гуфтугӯи аз як шакл (даҳонӣ) ва адабӣ ду шакл-хаттӣ ва даҳонӣ иборат аст.
- д) Забон мувофиқи шароити таърихӣ шакли адабӣ ва услуби хос дошта метавонад.

Дар ҳамаи давраҳои таърихӣ олимон, забондонҳои бисёр мавҷуд буданд, вале маълумоти аниқи илмии забоншиносиро ба вучуд наовардаанд. Ва ин ҳамчун фанни мустақил танҳо дар нимаи дуюми асри XIX ба майдон омад.

Фонетика- илм дар бораи сохтмони овозии забон. Забон аз рӯи зарурати алоқа дар ҷамъияти инсонӣ ва ифодаю ташаккули аъзоёни ин ҷамъият пайдо шуда ба шакл даромаданд.

Аъзоёни ҷамъияти инсонӣ маъно, хабар ё фикри худро ба ҳамдигар ба воситаи мавҷҳои овозӣ мерасонанд.

Мубодилаи афкор бошад, дар ҷамъияти инсонӣ дар шакли муҳобират ба

шакл медарояд.

Воҳиди асосии мухобирот гуфтор аст, ки дар се шакли асосӣ амалӣ мегардад. а) хабар додан, б) маълумот гирифтани, в) водор кардан.

Гуфторҳо мураккабтарин воҳиди забон буда, аз чумла калима, морфема ва фонема иборатанд. Системаи воҳидҳои овозие, ки барои сохтани таркиби воҳидҳои маънодор хизмат мекунад, сохтмони забонро ташкил медиҳанд.

М: овозҳои д, а, р дар алоҳидагӣ маъно надоранд, аммо мо ин овозҳоро дар якҷоягӣ талаффуз кунем, дорои маънои луғавӣ мегардад.

Фонетика (аз лафзи юнонӣ гирифта шуда phone-овоз) яъне таълимот дар бораи овозҳои нутқ буда, дар бораи пайдоиш, ташаккулёбӣ, тағйирот, таркиби овозӣ ва таснифоти овозҳо маълумот медаҳад.

Овозҳои нутқ, баҳампайвандшавӣ ва тағйироти онҳо дар нутқ вазифаи асосии омӯзиши фонетика аст, ки аз се ҷиҳат омӯхтан мувофиқи матлаб аст:

а) аз нуқтаи назари забоншиносӣ. Дар ин ҳолат овозҳои нутқ вазифаи маъноифодакуниро иҷро мекунад.

б) аз нуқтаи назари физикӣ-акустикӣ. Дар ин ҳолат давомнокӣ, баландӣ ва қувватнокии овозҳо ба ҳисоб гирифта мешаванд, ки барои илми забоншиносӣ аҳамияти калон дорад.

в) аз нуқтаи назари физиологӣ. Овозҳои нутқ дар натиҷаи ҳаракати узвҳои нутқи инсон ташкил меёбанд.

Ҳар се ин ҳолат барои ба вучуд овардани гуфтор хизмат мекунад.

Гуфтор бошад мураккабтарин воҳиди алоқа аст. Вай ба як ва ё якчанд чумла, чумлаҳо ба калимаҳо ва морфемаҳо, морфемаҳо ба фонемаҳо чудо мешаванд.

Дар сохтани калима овозҳо қонунҳои ҳамнишинию тағйирёбӣ, гурӯҳбандӣ, қонунҳои ҳичосозиву ҳичочудоқунӣ, сохти ҳичоҳои забон ва хелҳои ҳичо навъҳои гуногуни зада ва қонунҳои қолабҳои заданокии калимаҳо иштирок мекунад.

Омӯхтани ҷиҳату овозии забон аҳамияти калони илмӣ ва назариявӣ дорад. Махсусан дар ҳангоми тартиб додани алифбо ё аз алифбо ба алифбои дигар гузаштан аҳамияти фонетика боз ҳам зиёдтар мешавад, зеро барои тартиб

додани хат аввал бояд таркиби овозии он дар забон муайян карда мешавад. Ҳамин тариқа, бе омӯхтани бисёр масъалаҳои морфология, лексика ва ҳатто синтаксисро фаҳмидан мумкин нест. Тағйиротҳои фонетикиро ба назар нагирифта таърихи забонро муайян кардан аз имкон холӣ аст. Фонетика ба соҳаҳои дигари забоншиносӣ: лексика, морфология, синтаксис алоқаи зич дорад. Инчунин вай аз илмҳои адабиётшиносӣ ба поэтика алоқаманд аст.

Дастгоҳи нутқ ва мавқеии он дар пайдоиши овоз. Ҳамаи узвҳое, ки ҳангоми нутқ барои пайдоиш ва ташаккули овоз хизмат мекунанд, дастгоҳи нутқ номида мешавад.

Ҳар як садо ё овозе, ки дар табиат ҳосил мешавад, худ ба худ пайдо намешавад. Вай дар натиҷаи ҳаракҳои ягон қисми узв ҳосил мешавад.

Овозҳое, ки мо талаффуз мекунем ва мешуназем, дар натиҷаи ҳаракати ҷисмҳои инсонӣ ҳосил мегардад.

Овозҳои ҳар як забонро ба ду гурӯҳи асосӣ: овозҳои садонок ва ҳамсадо тақсим намудан мумкин аст.

Дар ин хусус X-XII пеш аз эраи мо дар Ҳинд ва Юнони қадим баъзе маълумотҳо дода, сабаби баҳси олимони гаштааст:

Масалан, истилоҳи «садонок» (садо ё садоӣ, овоз ё овозӣ). Истилои ҳамсадо бошад, маънои овозеро дорад, ки бо садо меояд (ҳамсадо).

Барои муайян намудани фарқи байни садонокҳо ва ҳамсадо ба се нуқта диққат додан лозим аст:

а) Асоситарини фарқи байни садонок ва ҳамсадоҳо дар он аст, ки ҳолати узвҳои овозсоз ва мавҷуд будан ё набудани монеа дар роҳи чараёни ҳаво мушоҳида мешавад.

б) Садонок ва ҳамсадо аз рӯи шиддатнокии узвҳои овозсоз низ фарқ мекунанд. Дар вақти талаффуди садонокҳо тамоми узвҳои нутқ шиддатнок мешавад.

в) фарқи дигари садонокҳо ва ҳамсадо боз дар он аст, ки ҳангоми талаффузи ҳамсадо ба тӯфайли ба монеа бар хӯрдани нерӯи ҳаво нисбатан ба талаффуз садонокҳо, ки монеа надоранд, бисёр аст.

Овозҳои садонокро дар забоншиносӣ «вокализм» меноманд. Вокализм аз

лафзи лотинӣ Vokalis гирифта шуда, маънояш садо мебошад.

Овозҳое, ки ҳангоми талаффуз ҳавои аз шуш бароянда ба монеа дучор нашуда мебарояд, садонок номида мешаванд. Садонокҳо дар забони имрӯзаи мо шаштоанд: и, э, ӯ, а, у, о.

Овозҳое, ки ҳангоми талаффузашон дараҷаи кушодашавии даҳон камтар буда, органҳои нутқ ҳолатҳои гуногунро гирифта, ба монеа дучор шуда мебарояд ҳамсадо ном дорад. Ҳамсадохоро дар илми забоншиносӣ «консонантизм» мегӯянд. Консонантизм калимаи лотинӣ буда, маънояш «овози ҳамсадо» мебошад, ки инҷоанд б, н, м, в, ф, д, т, з, с, ж, ш, ч, қ, к, р, н, й, к, г, ғ, х, н, х.

Ҳамсадоҳо аз рӯи иштироки забону лабҳо ба шаш қисм тақсим мешаванд:

1. Ҳасадои лабӣ-забонӣ; п, т, ф, с, б, д, м, н
2. Ҳасадои лабӣ-ҳалқӣ; п, ғ, ф, х
3. Ҳасадои забонӣ- забончагӣ; с, х, т, қ
4. Ҳасадои забончагӣ-ҳалқӣ; ғ, х, х
5. Ҳасадои пеши забонӣ-байнизабонӣ; й, л
6. Ҳасадои пеши забонӣ-пасизабонӣ; д, г, т, к

Лексикология. Забон гуфта мо пеш аз ҳама тамоми калимаҳоро дар назар дорем, ки бо воситаи он инсоният мубодилаи афкор мекунад. Омӯзиши он аз қадимуайём диққат аҳли ҷамият ва олимону чалб менамояд.

Ҳиндуҳо X-XV аср пеш аз мелод бо омӯзиши забон машғул шуда, ҳар як китоби алоҳида ба қисмати забон бахшида буданд. Китоб, ки доир ба лексикология бахшида шударо нирукта мегуфтанд. Пас аз ин манбаҳои тарихи маълум мешавад, ки Ҳиндуҳо ба бисёр қисматҳои забон ва нишонаҳои он дахл карда буданд.

Лексикология илм дар хусуси таркиби луғавии забон аст ва аз ду калимаи юнонӣ таркиб ёфтааст.

Лексикос-луғат ва логос – таълимот таркиб ёфтааст. Пас маълум мешавад, ки лексикология худи чизҳоро ва ҳодисаҳоро не, балки калимаҳоро меомӯзад. Ин ҳолат моро огоҳ мекунад, ки дар навбати аввал моҳият ва табиати онро муайян намоем.

Ҳаминро дар айни ҳол набояд фаромӯш кард, ки ҳар як калима хусусияти ба худ хос доранд. Ин ҳолат моро огоҳ мекунад, ки дар навбати аввал моҳият ва табиати онро муайян намоем.

Барои дуруст сарфаҳм рафтани моҳияти калима мо бояд ду чизро муайян намоем:

- а) калима ҳамчун номгӯи чизе
- б) муносибати калима нисбати нишонаҳои нутқ

Тамоми калимаҳои таркиби луғавии забонро аз ҷиҳати маънӣ бо ду гурӯҳи нобаробар тақсим мешаванд:

- а) калимаҳои мустақилмаъно
- б) калимаҳои номустақилмаъно

Ба гурӯҳи калимаҳои мустақилмаъно исмҳо, сифатҳо, шумораҳо, ҷонишинҳо зарф ва феъл дохил шаванд, ба гурӯҳи номустақилмаъно пешоянду пасоянд, пайвандакҳо ҳиссаҳо ва нидо дохил мешаванд.

Ҳар як калимаҳои мустақилмаъно аз ҷиҳати маъно ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд:

- а) калимаҳои конкретмаъно
- б) калимаҳои абстрактмаъно

Ҳар як калима ба мафҳуми худ соҳиб аст. Мафҳум нишонаи фикр аст. Мафҳум предметро ба доираи маълуми ҳодисаҳо ҷойгир мекунад: гав гӯем ҳайвонро, себ гӯем дарахтро мефаҳмем.

Яке аз хусусияти асосии калима аз он иборат аст, ки вай тасаввури умумӣ ё мафҳумро, ки воҳиди таваккур аст, мучассам месозад. Аз он аломати предмет, сифат, хислат муносибат ва ғайра фаҳмида мешавад, ки тафаккури мо онро муайян менамояд. Мачмӯи аломатҳои предмет мафҳумро ташкил медиҳад, ки ин ба ҷиҳати мантиқии калима дахл дорад.

Пеш аз ҳама калима дораи маънии муайян соҳиб аст.

Мо бояд маънии ҳар як калимаро муайян намоем, аммо ин кори ниҳоят душвор аст: бар, бор, бод.

Маънии ҳақиқии ин калимаҳои номбурдаро пурра муайян карда наметавонем. Маънии луғавии ҳар як калима дар матн пурра равшан

мегардаду халос.

Лексикология дорои чунин нишонаҳоянд

хусусияти сермаъной

хусусияти тарзи кўчидани маънои калима

хусусияти омонимӣ

хусусияти синонимӣ

хусусияти антонимӣ

Ҳамин тариқ, мо калимаро ҳамчун воҳиди овозии нутқ мефаҳмем, ки вай воҳидҳои ягон ҳодисаи ҳастиро ифода намуда, аз ҷиҳати грамматика шакли муайян дорад, як хел фаҳмида мешавад.

Яке аз соҳаҳои асосии забони адабии ҳозираи тоҷик лексикография мебошад. Лексикография аз лафзи юнонӣ лексика калима, графия хат аст, яъне маълумот дар бораи маънои калима мебошад. Лексикографияи забони тоҷикӣ – форсӣ аз асри X оғоз шуда, бо равиши замон тараққӣ карда, то ба замони мо омада расидааст.

Луғати аввалин аз тарафи мутахассисос чун рисолаи мухтасари калимаҳои душворфаҳм рӯи ҷопро дидааст.

Дар ин луғат асосан калимаҳои душворфаҳм ва аз ҷиҳати маъно печ дар печро оварда шудааст ва дар ҷо ба ҷо гузориҳои калимаҳо ҳарфҳои охир оварда мешуданд, ки шоирон калима ибораи ин ё он қофия ва чизи дарқорино ба тезӣ пай баранд.

Яке аз луғатҳои таърихӣ – тафсирие, ки то ба замони мо омада расидааст, ин «Луғати Фурс»-и Асадии Тўсей аст, ки дар нимаи дуюми асри XI таълиф шудааст. Дар ин луғат асосан калимаҳои душворфаҳми шоирони Мовароуннаҳр ва Хуросон шарҳу эзоҳ дода шудааст.

Луғати дигаре, ки пас аз «Луғати Фурс» дар нимаи аввали асри XIV «Сихох-ул-фурс»-и Муҳаммад Ҳиндушоҳи Нахчавонӣ мебошад, яке фарҳангҳои бонуфузи асри XV «Шарафнома»-и Иброҳим Қивомӣ Форукӣ ва «Муайид-ул-фузало»-и Муҳаммади ибни Лодӣ Деҳлавӣ аст.

Дар асри XVII бошад, 3 фарҳанги бонуфузи:

«Кашф-ул-луғат» ва «Истилоҳот»-и Аҳмади Сурии Баҳорӣ, «Фарҳанги

«Чаҳонгирӣ»-и Ҳусайни Инчу, «Бурҳони котеъ»-и Муҳаммад Ҳусайн Халафи Табрэзӣ аз чоп баромад, асрҳои охир «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддин, «Фарҳанги Онанроч»-и Муҳаммади Подшоҳ рӯи чопро дид.

Агар мо дар бораи луғатҳои чопшуда маълумот диҳем, «Луғати фурс»-яъне калимаҳои форсӣ – тоҷикии кӯҳнаро дар бар мегирад, ки онро дар навбати аввал ба ду қисм чудо кардан мумкин аст.

а) Лексикаи аслий – тоҷикӣ ва форсӣ

б) Лексикаи гуфтугӯ ва шеваҳо

Дар давраҳои минбаъда бошад омӯзиши лексикаи забони тоҷикӣ бо забонҳои гуногун асосан забони арабӣ ба вуқӯъ пайваст.

Пас аз истилоҳи давлати Араб як силсила калимаҳои арабӣ ба забони форсӣ- дарӣ дохил шуд. Барои эзоҳи калимаҳои арабӣ махсус тасниф мешуданд. Бори аввал луғати арабӣ ба забони форсӣ – тоҷикӣ «Точ- ул- мусодир»-и Завзаний дар асри XI аз чоп баромад.

Дар асри XII бошад, «Мунтахаб – ул - луғат»-и Абдурашиди ат- Таттавий аз чоп баромад ва дар асри VII бошад, як силсила луғатҳои дузабона таълиф шудаанд.

Луғатҳои номбурда, асосан манзуме, ки лексикаи серистеъмоли забони арабиро дар бар мегирифт.

Дар нимаи дуюми асри XI дар Озарбайҷони чанубӣ «Луғати Фурс»-и Асадии Тӯсӣ аз чоп баромад, ки дар он бештар калимаҳои форсӣ – тоҷикии кӯҳна шуда ташкил медиҳанд, ки қисми асосии онҳо дар гуфтугӯ ва шеваҳои гуногуни ин забонҳо дучор мешаванд.

Дар асри XI якумин луғати арабӣ бо форсӣ – тоҷикӣ бо номи «Точ- ул- мусодир»-и Завзаний, дар асри XII луғати машҳури «Сӯроҳ»-и Чалолиддини Қаршӣ ва дар асри XVII «Мунтахаб- ул- луғат»-и Абдурашиди ат- Таттавий ва бисёр луғатҳои дузабона аз чоп баромад.

Агар мо давраи таърихии луғатнависиро бо диққат мутоила намоем, онро ба ду давра тақсим кардан мумкин аст.

а) давраи якум (асрҳои X- XV)

б) давраи дуум (асрҳои XV - XIX)

Давраи якуми луғатнависӣ асосан калимаҳои эзоҳшаванда мувофиқи тартиби алфавити ҳарфҳои охир ҷой гирифтанд, чунки ин луғатҳо на танҳо барои хонанда ва шоирони Мовароуннаҳр, балки барои он низ тартиб дода шудааст, ки шоирон калимаҳои душворфаҳмо ба зудӣ ёфта тавонанд.

Ҳамин тариқ ин луғати тавсирий ҳам луғати қофияҳоро адо мекард.

Давраи дуюми луғатнависӣ аз асри XV сар карда, то асри XIX-ро дар бар мегирад.

Дар ин давра бисёр луғатҳои зиёди тафсири фарҳангҳо тасниф шудаанд ва қисми поени фарҳангҳои муҳим ва машҳур мухтасар маълумот дода мешавад.

Яке аз луғатҳои маълум ва машҳури асри XVI «Муайид-ул-фузало»-и Муҳаммади Ибни Лоди Деҳловӣ аст.

Дар ин луғат калимаҳо ба се фасл тақсим мешаванд: арабӣ, форсӣ-тоҷикӣ ва туркӣ.

Дар ин луғат як силсила ибораҳо рехта ва идиомаҳо оварда шудаанд.

Дар асри XVI фарҳанги «Кашф-ул-луғот ва-л-истилоҳот»-и Абдурахим ибни Аҳмади Сурий баҳорӣ дар Ҳиндустон аз нашр баромад. Ин луғат 20-ҳазор калимаро дар бар мегирад.

Дар асри XVII дар Ҳиндустон «Фарҳанги Чаҳонگیرӣ»-и Ҳусайни Инҷу аз ҷоп мебарояд, ки дар он 7-ҳазор калима эзоҳ дода шудааст.

Муаллифи ин фарҳанг дар бисёр мавридҳо вариантҳои калима, синонимҳои он инчунин шаклҳои арабӣ, ҳиндӣ ва туркӣ оварда аст.

Ҳамаи ин барои дуруст сарфаҳм рафтани маънои калима ба хонанда равона карда шудааст.

Дар асри XVII боз як фарҳанги бонуфузи Муҳаммад Ҳусайн ибни Халафӣ Табрэзӣ бо номи «Бурҳани қатеъ» дар Ҳиндустон аз нашр баромад.

Дар ин луғат асосан лексикаи забони форсӣ-тоҷикӣ ва калимаҳои аз забонҳои дигар гирифта шуда ҷой дода шудааст ва аз 20 ҳазор калима ва ибораҳо иборат аст.

Барои шўҳрат пайдо кардани ин луғат тартиби бисёр осони калимаҳо-аз рӯи алфавити ҳарфҳо, монандии луғатҳои ҳозира низ ёрӣ расонд ва барои

тартиб додани фарҳангҳои минбаъда ҳамчун яке аз сарчашмаҳои асосӣ истифода шудааст.

Дар асри XIX «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддин ибни Чалолӣ Ронпури аз ҷоп баромад. Дар ин луғат фақат лексикаи душворфаҳм, аз ҷиҳати маъно ва шакл ҷой дода шудааст.

Азбаски муаллиф китобҳои зиёли энциклопедӣ ва рисолаҳои ихтисосӣ зиёдеро истифода кардааст, онро аз бисёр ҷиҳат энциклопедияи мухтасар номидан мумкин аст.

Ин луғат як ҷанд маротиба ба воситаи ҷопи сангӣ дар Ҳиндустон, эрон ва Осиёи Марказӣ нашр гардид.

Морфология яке аз бобҳои асосӣ ва калонтарини грамматика буда, дар бораи калима ва қоидаи қонуни тағйир ёфтани калима баҳс мекунад. Калимаҳо бо ҳам пайваست шуда фикр томо ифода мекунанд ва бо воситаи фикри том мубодилаи афкор ба вучуд меояд, ки ба воситаи он фикри худро баён ва фикри каси дигарро мешунавем. Фикр дар нутқ дар шакли ҷумлаҳо зоҳир мегардад, аммо ҳамаи калимаҳоро пасу пеш гузорем, дар байни онҳо ҳеҷ гуна алоқа дида нашаванд, ҷумла ба вучуд намеояд.

Ба ин қисми морфология, пеш аз ҳама, тарзҳои ифодаи нишонаҳои грамматикӣ ҳиссаҳои нутқ, нишонаҳои номуайяний, шумора дар исмҳои нишонаҳои даралати сифатҳо, нишонаҳои замон, тарз сифа, шахс ва шумора дар феъл ва ғайраҳо мебароянд.

Ба ин соҳа бобҳои асосиро роҳи калимасозӣ (бо аффиксҳо сохтани калимаҳо) ташкил медиҳанд, ки сермаҳсул аст.

Хулоса карда гӯем, омӯختани тағйирёбии калимаҳо восита ва тарзҳои сохта шудани шаклҳои гуногуни калима мавзӯи морфология мебошад.

Он ҳиссаи мустақилмаъноӣ нутқе, ки предмет ва мафҳуми предметонидашударо ифода карда, номи предметҳои конкрет, ҷонварон, ҷисмҳои моеҷ, ҳодисаҳои олами табиӣ ва мафҳуми абстрактро ифода мекунанд, исм ном дорад.

Исмҳои дорои ҷунин нишонаҳоанд: аломати номуайяний, ҷамъбандӣ, шахс ва ғайришахс, ҷинс ва ҳос, конкрет ва абстракт, ҷинсият ва ғайраҳо.

а) Нишонаи асосии исм, ин қабул кардани артикли-е мебошад, ки ба ҳама хели исмҳо омада метавонанд.

Ҳар як ҳиссаи нутқ, ки дар ҷумла ба вазифаи исм меоянд, мавқеи артикли е-ро қабул кардан доранд. Чунки ин артикл хусусиятҳои зиёди грамматикӣ дорад. Ҳар як вазифаи вай дар матн равшан намоён мегардад.

М: Аҳмад-махдум соле як бор ба туманҳои Бухоро саёҳат мекард. (С.Айни куллийёт)

Ў ҳафтае як бор ба ҳуҷраи мулло Рӯзӣ меомад. (С.А.Куллийёт)

Исмҳо ду шакл доранд: танҳо ва ҷамъ.

Исмҳои танҳо якто будани предметро мефаҳмонад: Олим, корд, пиёла, коса, дарахт, нон, духтар, об, шамол.

Ман дарахти себ овардам. Меваи себ ба саломатӣ фоидовар аст.

Исмҳои ҷамъ бошад миқдори зиёд будани предметро мефаҳмонад ва бо воситаи суффиксҳои-ҳо ва-он ҷамбаста мешаванд:

Одамҳо, занҳо, писарҳо, талабаҳо, хонаҳо, стулҳо, либосҳо, занон, чашмон, лабон ва ғайра.

Исмҳои, ки суффикси ҷамбандии-ҳо, он ва гонро қабул накарда мазмуни ҷамро ифода мекунанд, исмҳои ҷомеъ ном доранд: халқ, отряд, гурӯҳ, даста ва бригада.

Ин қабил исмҳо джар забон миқдоран зиёд нестанд. Масалан мардум дар як ҷо ҷамъ шуданд.

Яке аз воситаи асосии бойшавии таркиби луғавии забон бо роҳи калимасозӣ аст.

Ҳар як намуди калимасозӣ дар марҳилаи аввал барои такмил ва пурра шудани таркиби луғавӣ роли асосиро мебозад.

Мардум барои пурра ва ҳамаҷаҳаф қонеъ гардидани талаботи мубодилаи афкор аз ин воситаҳои грамматикӣ истифода мебаранд.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ба сохтани исм ду намуди суффиксҳо мавҷуданд:

а) Суффиксҳои исмсоз

б) Суффиксҳои шаклсоз

а) Суффиксҳои исмсоз ба системаи морфологӣ ба қатори суффиксҳои сермаҳсул дохил мешавад.

Вазифаи асосии ин суффикс аз он иборат аст, ки ба решаи калима ҳамроҳ шуда ба калима тобишҳои маъноии нав мебахшад, ин намуди суффиксҳои забони тоҷикӣ хеле бисёр ва гуногунвазифа мебошанд, ки инҳоянд:

-чӣ (адабиётчӣ), -бон (норбон), -ор (сӯхтор), -вой (нонвой), -андар (модарандар), -ур (ранчур), -а (шӯра), -ак (ҳандак), -ча (олуча), -она (мардона), -ӣ (шоҳӣ), -иш (бориш), -гоҳ (дастгоҳ), -ок (пошок), -акӣ (тарсақӣ), -гоҳ (чарогоҳ), -а (пушта), -зор (майсазор), -истон (Ўзбекистон), -сор (чашмасор), -лоҳ (пӯстлоҳ), -бор (чӯйбор), -ина (гпнчина), -дон (ғалладон), -гӣ (панҷсолақӣ), -гарӣ (одамгарӣ), -ор (гирифтор), -ос (аккос).

б) Суффиксҳои шаклсоз. Ин намуди суффиксҳои шаклсоз вобаста ба дараҷаи мавқеи истеъмолиашон қаммаҳсуланд:

-ча (пиасрча), -ича (бузича), -ак (духтарак)

-чон (амакчон)

Префикси исмсоз. Бо роҳи префикс сохта шудани исм дар забони тоҷикӣ характернок нестанд ва танҳо як префикс- ҳам мавҷуданд: ҳамкор, ҳамкасб, ҳамгап, ҳамтабақ.

Чӣ тавр қанзаки ман ба шумо ҳамгапу ҳамроз шуда мондааст? (С.У.)

Дар забони тоҷикӣ сермаҳсултарини қалимасозӣ бо роҳи мураккаб аст, ки аз рӯи алоқа ва муносибаташҳо ба ду қисм тақсим мешаванд: алоқаи пайваст ва алоқаи тобеъ.

а) Дар таркиби исми мураккаби пайваст ҳар ду чузъҳо ба воситаи овози садоноки «о» ва «у» алоқаманд мешаванд ва баробарҳуқуқанд: рангубӯй, доругир, частухез, рангубор, чустучӯй, гуфтугузор, рангоранг, саропо ва ғайраҳо.

Хайр хафа нашав, ин гирудор дер давом намекунад. (Ч. И. Духтари оташ)

Инҳо имшаб монанди бойбачагони пештара шинухез мекарданд. (С.А. Куллийет)

б) дар таркиби исми мураккаби тобеъбошад, чузъҳо бо якдигар тобеъ мешаванд, ки бо ду роҳ ба амал меоянд :

а) љузъи якум ба дуџум тобеъ мешаванд.

Масалан: амакбача, холабача, симчўб, кўзапоя.

Он ваќт дар деҳаи Когон корхонаи нав буд. (Ч.И. Духтари оташ)

Дар ҳар се маҳ-чор моҳ , ки ба деҳа меравам, як шаб бо вай дар корхонаи бой мехобам.

б) Чузъи дуџум ба якум тобеъ мешаванд. Дар ин намуди исмҳои мураккаби тобеъ калимаи асосӣ чузъи якум ҳисоб меёбанд ва чузъи дуџум ба он тобеъ мешаванд :

Сардухтур, саринжинер, соҳибхона, шарикдарс ва ғайра.

Масалан: Агар дар байни соҳибҳавлӣ ва машкоб чанчол барояд соҳибҳавлӣ халқи машкобро пурра надихад, машкоб дигар ба он чо об намекашонад (С.Айнӣ.Куллиёт).

Сифат яке аз аъзои мустақилмаъноӣ нутқ буда, аломат, хусусиятҳои предметро фаҳмонида ба суолоти чӣ хел? чӣ гуна? Ҷавоб мешаванд, сифат ном дорад.

Масалан: сафед, сиёҳ, сабук, тар, кам, зебо, баланд, васеъ, тунд, хуб, хурд, калон, яқрав, дилоро, дароз, кўтоҳ, танг ва ғайраҳо.

Сифатҳо бо чунини нишониҳои худ аз дигар ҳиссаҳои нутқ фарқ мекунанд, ки чунин аст:

1. Чамъбандӣ ба сифат хос нест. (суффиксҳои чамъбандии –ҳо, -он, - ро қабул намекунанд).

2. Сифатҳо дорои даралаанд. (яъне, дарачаи –тор, -тарин)

3.Сифатҳо суффикс ва префиксҳои махсуси калимасоздоранд ва миқдори онҳо таркибан баробаранд.

4. Сифатҳо асли ва нисбӣ мешаванд.

5. Сифатҳо шакли таъкидӣ доранд.

Замин сахт, осмон баланд.

Мирзоӣ бой Неъмат ном дошта, яқодами сисолаи хушхату савод буд. (С.А.Ёддоштҳо)

Ин гуна либосҳои тоза маро хурсанд карда буд.(С.А, Ёддоштҳо)

Ў ба ҳавлии дарун ва Иброҳим ба болохонаи берун меистоданд.

(С.А.Куллиёт).

2. Сифатҳо аз рӯи дараҷот ба се гурӯҳ тақсим мешаванд: оддӣ, қиёсӣ ва олій.

Сифатҳои оддӣ аломат ва ҷигунагии предметро бо предмети дигар муқоиса намекунад: калон, озод, форам, васеъ, баланд, сахт, нозук, оддӣ, сиёҳ ва ғайра.

Дараҷаи қиёсӣ: Ин намуди сифатҳо ба сифатҳои оддӣ ҳамроҳ кардани суффикси –тар сохта мешаванд: сиёҳтар, сафедтар, калонтар, васеътар, зеботар, нозуктар, сахттар, хубтар ва ғайра.

Ин хобгоҳаш назар ба хобгоҳи пештарааш беҳтар ва осудатар аст (С.А.Куллиёт)

Масалан: Шумо ҳанӯз чавонтар ҳастед, аз дастатон корҳои бисёр меояд, - гуфт (Ч.И.Ситора).

Барои як ғулом аз озодӣ беҳтар ва барои як ошиқ аз висоли чавонаш хубтар коре нест (С.А.Куллиёт)

3. Дараҷаи олій. Дараҷаи олии сифат баландтарин дараҷаи аломати предметҳои якхеларо мефаҳмонад ва ба сифатҳои оддӣ ҳамроҳ кардани суффикси –тарин сохта мешавад: калонтарин, хубтарин, беҳтарин, васеътарин, сиёҳтарин ва ғайра.

Ин хел зеботарин иморати он биёбон будани ин биноро нишон меод (С.А.Ғуломон).

Аз ҳама бинои баландтарин ва хушҳавотарин ин хонаи мо буд.

Дар забони тоҷикӣ бо роиҳи аффиксҳо сохта шудани калимаҳои нав дар навбати аввал ба се қисм тақсим мешаванд:

- а) бо воситаи суффиксҳо
- б) бо воситаи префиксҳо
- в) бо воситаи суффиксу префиксҳо

а) Дар забони ҳозираи тоҷик ба воситаи суффиксҳо сохта шудани сифатҳо аз рӯи дараҷаи истеъмолиашон сермаҳсуланд:

Суффиксҳои –й (сурхӣ), –гӣ (нукрагӣ), –она (дӯстона), –манд (корманд), –ин (сафолин), –онӣ (нуронӣ), –ак (обак), –гор (ситамгор), –вар (номвар), –гун

(гулгун),-сор (хоксор), -ан (хушам), -акй (пастакй).

б) дар забони тоҷикӣ чунин префиксҳои сифатсоз мавҷуданд: бо-, ба-, бор-, бе-, но-, то-, дер- ва ғайра босавод, беоб, ноком, даргузор, бармаҳал.

в) Ба воситаи суффиксу префикс сохта шудани сифатҳо ва аз рӯи дараҷаи истеъмолиашон каммаҳсуланд: суффикси –й, префикси то.

Синну соли томақтабиам дар маҳалла гузашт.

Сифатҳо аз рӯи адои вазифаҳои грамматикашон ду хел мешаванд:

1. аслий
2. нисбӣ

Сифатҳои аслий аломат ва чӣ хел будани предметро фаҳмонида ранг, бӯй, таъм, маза, ҳарорат ва дигар хусусиятҳои предметро ифода мекунанд: майда, гарм, форама, хушк, дона, чоҳил, хароб, лоғар, бад, зебо ва ғайраҳо.

Сифатҳои нисбӣ бошад, чӣ гунагӣ ва чихатҳои нисбӣ доштани предметҳои дигарро нишон медиҳад;

Масалан: хонаи хиштин, косаи сафолин, органи биниш, асбоби шикорӣ, либоси чармин, ҳайвони саворӣ ва ғайра.

Ин намуди сифатҳо антоним, синоним ва дараҷа надоранд.

Ин намуди сифатҳои таъкидӣ ба охир расидани предметро таъкид мекунанд ва аз ду ҷузъ иборатанд:

Ҷузъи якум-нопура

Ҷузъи дуюм пура ифода меёбанд.

Масалан: лӯп-лӯнда, роппа-рост, дуппа-дурӯғ, каппа-калон, сипп-сиёҳ, суп-сурх ва ғайраҳо.

Шумора яке аз ҳиссаҳои мустақили нутқ буда, миқдор ва тартиби предметро бо адад ифода мекунанд, шумора ном дорад.

Шумораҳо миқдоран зиёд нестанд. Ҳамагӣ аз бисту як калимаи решагӣ иборат аст.

Шумораҳо чунин нишонаҳо доранд:

1. Хусусияти грамматикаи зиёде надоранд.
2. Нишонаи асосии шумораҳо суффикси-ум, -юм,-умин аст.

3. Суффикси чамъбандии-ҳо, -он ва аломати номуайянии-е-ро қабул намекунанд.
4. Шумораҳо хусусиятҳои абстракт ива конкретӣ доранд.
5. Шумораҳо асли, касрӣ ва тахминӣ мешаванд.

Ба таври умумӣ нишон додани предмет ва аломатҳои онҳо ба чонишинҳо хос аст ва маъноӣ ҳақиқии он дар матн равшан мегардад ва чонишинҳои исмӣ, сифатӣ ва шуморавӣ тақсим мешаванд ва чунин нишонаҳо доранд:

1. Аз рӯи маъноӣ худ ба ҳашт қисм тақсим мешаванд.
2. Бандакчонишинҳои махсуси худ:-ам,-ат,-аш,-амон,-атон,-ашон доранд.
3. Дар ҷумла сараъзоҳо ва ҳам аъзоҳои пайрав шуда меоянд.

Феъл яке аз ҳиссаҳои мустақили нутқ буда, ҳолат ва вазъияти предметро мефаҳмонад ва дорои чунин нишонаҳоанд:

1. Феълҳо тасрифӣ ва ғайритасрифӣ мешаванд.
2. Феълҳо ду асос: ҳозира ва оянда доранд.
3. Феълҳомустақил ва ёридиҳанда мешаванд.
4. Феълҳо префикси махсуси шаклсоз но-, не-, би-доранд.
5. Феълҳо гузаранда ва монда мешаванд.
6. Феълҳо бевосита ва бавосита мешаванд.
7. Феълҳо чор намуди сиға: хабарӣ, хоҳишмандӣ, амрӣ ва эҳтимолий доранд.

Феълҳо се замон: ҳозира, гузашта ва оянда доранд. Феълҳо сода ва таркибӣ мешаванд.

Зарф яке аз аъзои мустақили нутқ буда, ҳолат, тарз, вақт, макон ва ҳаракатро мефаҳмонанд ва дорои чунин нишонаҳоанд.

1. Категорияи чамъ надорад.
2. Дарачаи қиёсии-тар доранд.
3. Аффиксҳои махсуси калимасоз.-ӣ,-акӣ-она,-бар,-нокӣ ва ғайраҳо дорад.
4. Зарфҳо аз рӯи сохт: сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ мешаванд.

Пешояндҳо яке аз ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ буда, барои робитаи аъзоҳои ҷумла ва инчунин, барои муайян намудани вазифаи синтаксиси ҳиссаҳои нутқ хизмат мекунанд.

Пешояндҳои забони тоҷикӣ дар навбати аввал ба ду қисм тақсим намудаанд: пешояндҳои аслий ва номӣ.

Пешояндҳои аслий таърихи дуру дароз дорад, ки пайдоиши онҳо аз давраи қадим то замони мо тааллуқ дорад, пешояндҳои номӣ бошад, сонитар ба вучуд омада, дар марҳилаи давраи миёнаи тараққиёти забон таалуқ доранд ва айни ҳол хеле васеъ истифода мебаранд.

Пешояндҳои забони тоҷикӣ чунинҳоянд: аз, бо, бар, дор, бо, то, бе ва ғайраҳо:

Нишонаҳои пешояндҳои забони тоҷикӣ инҳоянд:

1. Пешояндҳо аз рӯи сохт духел: сода ва таркибӣ мешаванд.
2. Пешояндҳо дар назм баъзан шакли худро тағир медиҳанд: бо, бад.
3. Дар ҳар як пешояндҳои аслий маънои асосӣ дида мешавад.

Пасояндҳо дар заӯони адабии ҳоираи тоҷик микдоран кам буда, дар ҷумла муносибатҳои синтаксисии онҳоро бо калимаҳои дигар нишон медиҳад, ки инҳоянд: -рол, -кати, боз, барин ва ғайра.

Пасояндҳо чунин нишонаҳо доранд:

1. Пасояндҳо маънои луғавӣ надоранд.
2. Пас аз пасояндҳо ягон воситаи грамматика истифода бурда намешаванд.
3. Пасояндҳо баъзан бо пешояндҳо муродиф мешаванд:

Масалан: бо бародар, бародаркати ва ғайра.

Пайвандакҳо яке аз ҳиссаи ёридиҳандаи нутқ буда ҷумлаҳоро бо якдигар пайваст карда, муносибатҳои байни калимаҳои мустақилмаъно ва ҷумлаҳоро ифода мекунанд.

Пайвандакҳои забони тоҷикӣ аз рӯи ифодаи маъно ва вазифаашон ба пайвандакҳои пайвасткунанда ва тобеъкунанда ҷудо мешаванд.

Пайвандакҳои пайвасткунанда ба се қисм тақсим мешаванду ҳамеша

чумлаҳои баробархуқро бо ҳамдигар пайваст мекунад.

Пайвандаҳои тобеъкунанда бошад, чумлаи пайравро ба сарчумла мепайванданд ва дар навбати аввал ба ҳашт қисм : сабаб, мақсад, замон, тарзи амал, монандкунӣ, шартӣ хилофӣ ва миқдору дараҷа тақсим мешаванд.

Пайвандаҳо чунин нишонаҳо доранд.

Пайвандаҳои якҷояи сода зада надоранд. Пайвандаҳои духичогӣ зада дар ҳичои аввал меояд.

Ҳиссаҷаҳо яке аз ҳиссаи ёридиҳанда буда, услуби гуфтор, чи гунагии муносибати гӯяндаро нисбати фикри гуфташуда таъкид карда, барои ифодаи тобишҳои иловагии калима, ибораҳои алоҳида ва ҷумлаҳо хизмат мекунад. Ҳиссаҷаҳои забони тоҷикӣ асосан инҳоянд:

ана, мана, бале, оре, ҳа, ҳо, не, на, фақат, ҳатто, наҳод, ки, на ин ки, ҳам, боз, а, е, ку, қуя, да, дия, о, хуб, ҳамин тавр, албатта, майлаш мӣ, чӣ, магар, кошкӣ, илоҳим, мабодо, бешубҳа, ҳатман, шояд.

Ин ҳиссаҷаҳои ёридиҳандаи мазкур элементҳои лексикӣ ифодаи муносибатҳои субъективӣ нутқ мебошанд, ки якҷоя бо воситаҳои грамматикӣ ва оҳанги гуфтор қор фармуда мешаванд. Аз як тараф ин ҳислатҳои услубии забон бошад аз тарафи дигар ба ҳам омезиши анъанавӣ адаб- китобӣ ва гуфтугӯӣ-ҳалқӣ иборат аст.

Аз рӯи тадқиқи хусусият ва вазифаҳои грамматикӣ забони тоҷикӣ ба чунин ҳулосае омадан мумкин аст, ки нишонаҳои мазкур пеш аз ҳама чун воситаҳои услуби гуфтор ва ифодакунандаи муносибати гӯянда нисбат ба фикри гуфташуда ба шумор мераванд. Онҳо дар нутқ муносибати гӯянда нисбат ба фикри гуфташуда таъкид намуда барои тобишҳои иловагии калима, ибора ва ҷумлаҳо хизмат мекунад.

Ҳиссаҷаҳо чунини нишонаҳои асосӣ доранд:

1. Вобаста ба завқу ҳавас, характеру ҳислати гӯянда муайянкунандаи услубии гуфторӣ ӯ мебошанд.
2. Барои барљастаю лозибаноктар ифода намудани ҳодисаю воқеаҳо ҳамчун воситаҳои ифодакунандаи муносибати гӯянда роли ниҳоят калоне мебозад.

Барои пуробрангии маъно, ҳаяљонии гуфтор ва оҳанги вадоркунии тутқ хизмат мекунанд.

4. Барои ифодаи киноя, истехза, муболиға, ташбеҳҳои ҳачвия мачозӣ воситаҳои муҳимми тутқ мебошад.

Ҳиссаҷаҳо аз дигар ҳиссаҳои тутқ бо чунин ҳиссаҳои хусусиятҳои хоси худ фарқ мекунанд:

1. Муносибати гӯяндаро нисбат ва ҳодисаю воқеаҳо равшан менамоянд.
2. Ҳамчун ҳиссаҳои ёридиҳандаи тутқ барои ифодаи тобишҳои шевагии фикр хизмат мекунанд.
3. Ба хусусияти озоду фаровон истеъмол шудан ва сермаъногӣ соҳибанд, ки гӯянда вобаста ба майли хоҳиши худ аз онҳо дар рафти муносибат озодона истифода карда метавонад.
4. Ҳамчун аъзои ҷумла истеъмол намешаванд ва бо онҳо алоқаи грамматикӣ низ надоранд.

Он ҳиссаи ёридиҳандаи тутқ ки ҳиссиёт ва ҳаяҷони гӯяндаро ифода мекунад, нидо ном дорад.

Нидоҳо маънои луғавӣ ва шакли муқаррарии калимасозӣ надоранд ва якҳигогӣ, духичогӣ мешаванд, ки инҳоянд: э, о, а, и, оҳ, ўҳ, эй, уф, ваҳ, вой, оҳо, оҳа, оббо, бай-бай, ана, мана, ҳи-ҳи, ура, ҳай-ҳай, баҳ-баҳ, иях, ачаб, лаббай, хайрият, офарин, ҳайф ва ғайраҳо.

Гуфтан чоиз аст, ки дар нидоҳо имою ишорат, дар ҳам кашидани кифтҳо, чумбонидани сар, табассуми пурмаъно ва истехзоонез ширкат дорад, ки маъноҳои таҳмин, шубҳа, дудилагӣ, нобоварӣ, киноя ва ғайраро нишон медиҳад.

Нидоҳо чунин нишонаҳо доранд:

1. Хабарӣ нидой нисбат ба феъли аз бобати таъсирнокӣ ифоданоктар аст.
2. Дар нидоҳо тутқи даҳонӣ ба воситаи интонация, вале дар хат ба воситаи аломатҳои китобӣ ифода меёбад.
3. Хабарҳои нидой аз рӯи маъно ба хабарҳои номии сифатӣ ва илмӣ монанд мебошанд.

Воҳидҳои фразеологӣ дар боби алоҳидаи забон, ки фразеология ном дорад, омӯхта мешаванд. Яъне фразеология илмест, ки маълумӣ ифодаву ибораҳои рехтаву устуворро ҳамчун воҳидҳои таркибии забон меомӯзад.

Гуфтан чоиз аст, ки тадқиқи ҳаматарафаи масъалаҳои фразеологияи забони тоҷикӣ барои равшан намудани як қатор муаммоҳои лексикология, этимология, синтаксис, калимасозӣ, орфография, услуб, маданияти суҳан ва соҳаҳои дигари илмӣ забон ёрии калон хоҳад кард.

Фразеологияи забони тоҷикӣ дар навбати аввал ба 4 гурӯҳ тақсим мекунад.

а) Фразеологияи умумӣ

б) Фразеологияи таърихӣ

в) Фразеологияи муқоисавӣ

г) Фразеологияи тасвирӣ ёки синхронӣ

а) Дар фразеологияи умумӣ қонуниятҳои умумии инкишофи фразеологияи забонҳои тамоми дунё омӯхта мешаванд ва тарзи зиндагӣ, муҳити географии халқҳои гуногун аз ҳар тараф таҳлил намуда ба система дароварда мешаванд.

Ҳар тарафа таҳлил намудани фразеологияи забонҳои гуногун ба ӯҳдаи фразеологияи умумӣ мебошад.

б) Дар фразеологияи таърихӣ бошад, шароити таърихӣ ташаккули воҳидҳои фразеологӣ, манбаъҳои таърихӣ онҳо ва масъалаҳои амсоли ин мавриди тадқиқ қарор мегиранд. Фразеологияи ҳозираи тоҷикӣ таърихи дуру дароз дорад.

Аксарияти ибораву ифодае, ки имрӯз мустеъмоланд, ҳазор сол қабл аз ин дар ҳамин шакл ба қор мерафтанд.

Аммо як қисми воҳидҳои фразеологӣ ба тағйирот дучор шуданд, қисми дигари он тамоман аз истеъмол баромаданд.

в) Дар фразеологияи муқоисавӣ бошад, воҳидҳои фразеологияи забонҳои хеш муқоиса карда мешаванд ва дар ин боб қонуниятҳои ташаккули чунин воҳидҳои фразеологӣ, сабабҳои таърихӣ, ҷиҳатҳои этнографии ба вуҷуд

омадани онҳо ва масъалаҳои ба ин монанд тадқиқ мешаванд.

г) Дар фразеологияи синхронӣ вазъияти зоҳираи фразеологии забонро дар давраи алоҳидаи инкишофи он тасвир мекунад ва тасвири ҳозираи фразеологияи забони имрӯзаи тоҷик ба зиммаи фразеологияи синхронӣ дохил мешавад. Дар боби фразеологияи тасвирӣ масъалаҳои истеъмоли, гурӯҳҳои услубӣ мавқеи услубии воҳидҳои фразеологӣ низ омӯхта мешаванд. Ниҳоят таъин кардани нормаҳои истеъмоли фразеологизмҳо аз масъалаҳои асосии услубиёти забони имрӯзаи адабиёти тоҷик аст. Дуруст аз худ намудани системаи фразеологии забон, дарк намудани қонуниятҳои инкишофи он аз хатоҳое, ки гоҳо дар саҳифаи матбуот ва ё навиштаҳои муаллифони ҷавон ба назар мерасанд, пешгирӣ мекунад.

Яке аз соҳаҳои асосии илми забоншиносӣ терминалогия мебошад. Терминология аз лафзи латинии терминис гирифта шуда маънои ҳад-худудро дорад, яъне таълимот дар бораи терминҳо мебошад.

Термин дар соҳаи худ фақат як маънои муайянро ифода мекунад. Якмаъноии калимаҳо хусусияти асосии термин мебошад. Сермаъноии калимаҳо ҳосил терминҳо нест. Терминҳо дар ҳамаи соҳаҳо танҳо як маъноро ифода мекунад: Морфология синтаксис, фанетина, этимология, суффикс, префикс, инфикс ва ғайраҳо. Дар забон калимаҳое мавҷуданд, ки танҳо дар маънои ҷудоғонаи саҳовии худ терминанд ва дар майнаи дигараш ҳамчун калимаи маълум ва муқаррарии забон истеъмоли мешаванд.

Масалан: зарф

1. Ҳар чизе, ки дар он чизҳоро мегузоранд.
2. Фосилаи вақту замон.
3. Термини грамматикӣ

Мафҳум:

1. Фаҳмо равшан
2. Фаҳм карда шуда, донишашуда
3. Маъно, мазмун
4. Термини мантиқ ва фалсафа

Бояд қайд кардан лозим аст, ки маънои терминологии бисёр калима

терминҳо берун аз матн зоҳир шуда истад ҳам, маънои терминологии баъзе калимаҳо танҳо дар матн равшан зоҳир мегардад.

Терминҳо ҳамчун ифодакунандаи предмету мафҳумҳои хоси соҳаҳои муайян ба шакли махсуси лексикаи забон намудор мешаванд, ки дар ҳамон осҳаҳо қонунан қабул шудаанд. Терминҳо дар ҳамон вақте вазифаи терминологии худро адо карда метавонанд, ки предмету мафҳумҳои соҳаҳои ҷудогоноро аниқ равшан ва ба таври илмӣ ифода карда тавонанд. Аз ин лиҳоз терминҳои шоҳаҳои зиёди илму техника, санъату маданият ва шӯъбаҳои гуногуни истеҳсолотро, ки бо хусусиятҳои илмӣ ва қонунии эътирфшудаи худ лексикаи махсуси соҳаҳо ро ташкил намуданд ва онро аз лексикаи касбу ҳунар фарқ кардан лозим аст.

Чӣ тавре ки ба мо маълум аст, лексикаи касбу ҳунар бештар дар забони гуфтугӯии намояндагони ҳамон соҳа истеъмол мешавад ва ҳанӯз мисли терминҳои соҳаҳои илм ва истеҳсолот маънои қатъӣ ва равшану муайяно нагирифтааст.

Сотсиололингвистика. Фанне, ки дар бораи забоншиносӣ баҳс мекунад, илм дар бораи забон ё лингвистика ном дорад.

Калимаи лингвистика термини умумичаҳонӣ буда, дар баъзе забонҳо бо тағироти фонетикӣ дучор шавад ҳам, ба як маъно истеъмол мешавад. Тараққиёти забон бо чамъият вобаста буда, дар чамъият пайдо мешавад ва баробари чамъият инкишоф меёбад.

Забон дар ҳар як фармассияи чамъиятӣ чун алоқаи чамъкунандаи илму таърибаи одамон хизмат мекунад ва дар оянда ба наслҳои минбаъда мерос мегузоранд. Аз ин ба чунин ҳулоса бар меояд, ки хоҳ вай соҳаи иқтисодӣ бошад, хоҳ маданӣ ба забон фавран таъсир мерасонад. Модоме, ки забон дар навбати аввал ба чамъият таъсир мерасонида бошад, шакли адабӣ ва ба норма даромадани ҳама гуна забон таъсири калон мерасонад.

Ба масъалаи муносибати забони чамъият олимони гуногун диққати махсус дода омаданд.

Дар давраҳои қадим файласуфҳо, таърихшиносон барои омӯхтани забон диққати махсус дода бошанд ҳам, ин ҳолат дар асрҳои миёна бошад ҳолати

аввалашро гум кард.

Дар асри XIX бошад, асосгузoron ба масъалаи пайдоиш ба таърихи ичтимоии забон, роли он дар чамъияти синфи диққати махсус дода ҳамаи онро бо чамъият алоқамандона аз назар мегузаронанд.

Забоншиносон аз рӯзҳои авали ғалабаи инқилоб ба масъалаҳои баъзи ҳолатҳои ичтимоии шаҳру қишлоқ, инкишофи забони русӣ ва забонҳои миллии ватанамон вобаста ба шароити навъ, тартиб додани хату алифбо барои мардуми бехат, ба амал омадани забонҳои адабӣ барои як қатор халқҳо ва нормаи забони адабӣ диққати махсус медиҳанд. Дар масъалаи сотсиолингвистика бошад, аз рӯзи аввал бо камбудихо роҳ доданд ва ин ҳолат то солҳои панҷоҳум давом кард. Пас аз солҳои панҷо ба ин масъала диққати махсус доданд. Ҳамаи ин тағиротҳои чиддии забонӣ ба ин ё он андоза ба чамъият вобаста мебошад, чунки забон чамъиятро инъикос менамояд. Ҳамаи ин таъсир ба сохтори он ба амал меояд, яъне моҳияти чамъияти забон ҳамаи нишонаҳои забонро муайян мекунад.

Ин масъаларо сотсиолингвистикони машҳур ба мисли, В.А.Аврорин, Р.А.Будагов, Ф.Филин ва дигарон махсус қайд кардаанд. Таъсири бошуурони чамъият ба забон дар шакли сиёсати забонӣ, ки аз тарафи чамъият ва ё синфи муайян гузаронида мешавад.

Сиёсати забонӣ қисми таркибии сиёсати миллии давлат мебошад.

Савол ва супоришот:

1. Аҳамияти омӯзиши фанни назарияи забоншиносӣ аз чӣ иборат аст?
2. Забон ва сабабҳои пайдоиши давраҳои онро гӯед?
3. Муносибати забон ва нутқ ва элементҳои асосии онро фаҳмонед?
4. Муносибати забону чамъият дар чист?
5. Хулосаҳои шумо оиди ин мавзӯ?

Рӯйхати адабиётҳо:

1. Арзуманов С., Ҷалолов О. Забони тоҷикӣ. Учебник таджикского языка для высших учебных заведений. – Душанбе, 1969.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик (китоби дарсӣ барои мактабҳои олии) қ. 1.

–Душанбе, 1973.

3. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Забоншиносӣ. –Душанбе: «Ирфон», 1980.
4. Оранский И. М. Введение в иранскую филологию. –М., 1960.
5. Рустамов Ш. Забон ва замон. –Душанбе: «Ирфон», 1981.

Нақша:

1. Маълумот дар бораи наҳви забони тоҷикӣ
2. Воҳидҳои асосии наҳв
3. Ибора ва хусусияти асосии он
3. Чумла ва хусусиятҳои он
5. Хулоса.

Яке аз қисматҳои асосӣ ва калонтарини соҳаи забоншиносӣ ин грамматика аст. Оиди омӯзиши грамматика олимони Ҳинд ва Юнони қадим X-XII аср пеш аз эраи мо ба омӯзиши ин соҳа диққат ва эътибори ҷиддӣ доданд. Китобе, ки ба грамматика бахшидашанро вякарана мегуфтанд. Яке аз забоншиносони Ҳиндустон Панинин ва Юнони қадим Аристотель тамоми тадқиқоташонро ба омӯхтани грамматика бахшиданд. Пас маълум мешавад, ки аз давраҳои қадим ба омӯзиши ин соҳа диққати олимонро ҷалб кардааст.

Грамматика илм дар хусуси ибора ва чумла аст, ки аз 2 қисм: морфология ва синтаксис иборатанд.

Дар қисми морфология шакли калима, қоидаҳои тағйир ёфтани ин, сохту таркиби калима баҳс мекунад.

Дар қисми синтаксис бошад, сохт ва хелҳои ибора, чумла ва чумлаҳои мураккаб омӯхта мешавад.

Ибора ва чумла воҳидҳои асосии синтаксис ба шумор меравад. Ибора аз ду ва зиёди калимаҳои мустақили ба ҳам тобеъ ташкил меёбад. Ибораҳо дар навбати аввал ба ду гурӯҳи калон: ибораҳои озод ва рехта тақсим мешаванд. Ибораҳои озодро ибораҳои синтаксисӣ низ меноманд. Ибораҳои рехта бошад,

ибораҳои фразеологӣ меноманд. Ибораҳои фразеологӣ дар чумла ба вазифаи як аъзо меоянд, аммо ибораҳои озод бошад, вазифаи аъзоҳои гуногунро адо мекунанд.

Масалан: Ибораи фразеологии давидани гӯсала то каҳдон ба маънии танқид кардан омадааст. Воситаҳои асосии чузъҳои ибора бандаки изофӣ, пешоянду пасояндҳо, таркиби калима ва интонатсия (ист) мебошад.

Чумла воҳиди асосии синтаксис аст. Калимаю ибораҳо ба ҳам алоқаманд шуда чумларо ташкил мекунанд, бо воситаи чумлаҳо мо фикрамонро баён мекунем, ё ки фикри каси дигарро мешунавем.

Чумлаҳо аз ҷиҳати сохт ва вазифашон ба чунин нишонаҳо соҳибанд: Чумлаҳои соддаю мураккаб, яктаркибаю дутаркиба; хулласу тафсилӣ, пурраю нопурра, тасдиқию инкорӣ, хабарӣ, саволий, амрӣ, хитобӣ.

Чумла аз ҷиҳати сохт: содда ва мураккаб мешавад.

Чумлаи содда аз ду ва зиёди калимаҳо суръат мегиранд. Масалан: ман китобро хондам. Аҳмад талабаи болоёқат аст ва ғайраҳо. Чумлаи мураккаб аз ду чумлаҳои содда ташаккул меёбад, чумлаи соддаи таркиби чумлаҳои мураккабро бо чумлаи соддаи мустақил баробар доништан мумкин нест, чунки дар таркиби чумлаҳои мураккаб мустақилияти исти (интонасионии) худро тағйир медиҳад ва шаклу сохти худро бо сохти грамматикӣ онҳо карда чун чузъивоҳиди мукаммали синтаксиси табдил меёбанд. Чумлаҳои мураккаб дар навбати аввал ба ду қисм: пайваст ва тобеъ тақсим мешаванд.

Дар қисми пайваст, таркиби чумлаҳои мураккаб то як андоза мустақилияти маъноӣ ва шакли худро нигоҳ медоранд.

Масалан: Ҳамсафарон аз кӯчаи масҷид баромаданд ва ман ҳам аз думболи онҳо равон шудам. (Ф.М. дар ин дунё).

Чумлаи мураккаби пайваст мувофиқи алоқаи грамматикӣ чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор ба се гурӯҳ тақсим мешаванд:

а) Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам. (ва, у)

б) Чумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ (аммо, вале, лекин, вагарна)

в) Чумлаҳои мураккаби пайвасти чудой (ё, ё ин ки, на, на)

Мисолҳо оид ба чумлаҳои мураккаби пайваст:

1. Он рӯзи фирӯз расид ва шабона аз тӯйхона овози доира ба фалак мепечид. (С.Айнӣ, Ёддоштҳо).

2. Хизматгорон ўро аз пеши Мирзо баровардани шуданд, аммо ў рафтан намехост (С.Айнӣ, Марги судхўр).

3. Ё дар идора касе набуд, ё телефон вайрон буд. (Ч.Икромӣ, Тахти вожгун.)

Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ бошад, чумлаҳои пайрав ба сарчумла тобеъ гашта, сарчумларо аз ягон чиҳат шарҳу эзоҳ медиҳанд ва пайвандакҳои махсуси худро доранд. Чумлаҳои пайравро аз рӯи хусусиятҳои ба панҷ қисм тақсим мешаванд.

1. Чумлаи пайрави мубтадо
2. Чумлаи пайрави хабар
3. Чумлаи пайрави муайянкунанда
4. Чумлаи пайрави пуркунанда
5. Чумлаи пайрави ҳол

1. Дар чумлаи пайрави мубтадо чонишинҳо ба вазифаи мубтадо омада, онро аз ягон чиҳат эзоҳ медиҳад: Ҳар кас, ки бисёр хонад, вай ҳамин қадар бисёр чизҳоро медонад.

2. Дар чумлаи пайрави хабар бошад, ишора чонишинҳо дар таркиби хабари сарчумла омада онро шарҳ медиҳанд: маслиҳад ҳамин шуд, ки худамон ариза навишта Шамсияро пешкаш кунем. (Ч.Икромӣ Духтари оташ).

3. Чумлаи пайраве, ки исми сарчумларо аз ягон чиҳат муайян мекунад, чумлаи пайрави муайянкунанда ном дорад: Як шахсе, ки **миёнаш аз рӯи бо фўта бастагӣ буд**, аз дари даҳлез даромада, пас аз салом додан ба нишастагон аз бағалаш як хати лифофанок баромада ба ўрмон Полвон дод.

4. Чумлаҳои пайрави пуркунанда. Чумлаҳои пайрави пуркунанда хабари сарчумларо пурра мекунад ва онро аз ягон чиҳат шарҳу эзоҳ медиҳад: Ман **хаминро** медонам, ки ҳақиқатан бемулоҳизагӣ карда паст фурумадам. (Ч.Икромӣ Ман гуноҳкорам) инро ҳам фаҳмидам, ки ў ба ояндаи хубе

умедвории қавӣ доштааст. (С.Айнӣ куллиёт)

5. Чумлаи пайрави ҳол. Чумлаи пайрави андозаю миқдор то кадом андоза ва чӣ дарача ва чӣ қадар шудани амали сарчумларо аз ягон чиҳат шарҳу эзоҳ медиҳад: Ҳар қадар ки фоида зиёд мешуд, иштиҳаи пахтачиёни гурусначашм ҳамин қадар зиёд мегардид. (С.Айнӣ Куллиёт).

Ман забони тотариро ба воситаи матбуот, ба қадре ки тарчима карда тавонам, ёд гирифта будам. (С.Айнӣ Куллиёт)

Ҳар як забон таърихи ба худ хос дорад. Забони мардуми тоҷик дар тӯли садаҳои зиёди мавҷудиётиш аз чиҳати таркиби луғавию сохти грамматикӣ тағйироти зиёдро аз сар гузарондааст. Дар давраҳои алоҳидаи таърихӣ воситаю унсурҳои ноустувор аз доираи умум истисно шуда, ба ҷои онҳо ҷузъҳо таркибу таъбирҳои умумистеъмоӣ дохил шудаанд. Натиҷаи аз сар гузаронидани давраҳои муайяни таърихист, ки забони миллии тоҷик аз забонҳои таркибан бою такмилёфта ва шинохташудаи ҷаҳон ба шумор меравад. Ин буд, ки алалхусус баъди Инқилоби Октябр қисмҳои гуногуни ин забон мавриди тадқиқи олимони шӯравӣ хориҷӣ қарор гирифт.

Холо оид ба ҳар як қисми забони миллии тоҷик асарҳои гаронбаҳои илмӣ-тадқиқотӣ ба таъъ расидаанд ва ҷунин тадқиқот идома дорад. Ин китоб ба яке аз қисматҳои грамматика-наҳв бахшида шудааст. Грамматика як қисми забоншиносӣ буда, сарф ва наҳвро дар бар мегирад. Ин ду қисми грамматика бо ҳам алоқаи зич доранд. Маълум аст, ки сарф дар барои таркиби калима, калимасозӣ, категорияҳо, модалият, сифа ва оиди ин ё он ҳиссаи нутқ будани калима баҳс мекунад. Масалан калимаҳои боғбон, гандумдаравӣ, баланд, се, омад, озодона, магар, ваҳ ҳар кадом аз чиҳати маъно ва мафҳум аҳ ҳам фарқ карда, аз чиҳати сохт категорияи таҳлил меёбанд. Аммо дар наҳв ин калимаҳо ба таври дигар маънидод карда мешаванд; ҳиссаи ибораанд ё чумла, ба вазифаи кадом аъзои чумла омадаанд, нисбат ба фикри гуфташуда чи гунна муносибат доштани гӯяндаро ифода мекунад ва ғайра.

Пас, наҳв ак қисми грамматика буда, дар бораи ибора, чумла, таркибҳои алоҳида ва роҳҳои сохташавии инҳо баҳс мекунад. Наҳв ба ду қисм ҷудо

мешавад: наҳви чумлаҳои сода ва наҳви чумлаҳои мураккаб.

1. Наҳви чумлаҳои сода. Наҳви чумлаҳои сода ибора, чумлаҳои сода аз ҷиҳати сохту таркиб ва оҳанг, аъзои чумлаҳои сода аъзои ҷидаи чумла, калима ва ибораҳои туфайлӣ, калимаю ибораҳои хулосакунанда воҳидҳои эзоҳӣ, мухотаб ва дигар ҷузъҳои алоҳидаи грамматикиро дар бар мегирад.

Ибора тавассути ягон ҳел воситаи алоқа аз дув а зиёда калимаҳои муस्ताқилмаъно ташкил меёбад. барои пурра намудани ҳисса нутқи гӯянда, ки дар чумла зоҳир мегардад, хизмат мекунад, ё худ ба вазифаи ягон узви чумла меояд. Масалан, аз чумлаи **Дар ин вақт вай аз полизи худ охири таракҳои нопухта мондари ҷида мегирифт (Ч. Иқромӣ, Шодӣ)** ибораҳои **ин вақт, полизи худ, охири таракҳои нопухта мондари** партофта шавад, чумла ҷунин қолиб мегирад: Дар... вай... аз ҷида мегирифт.

Ин маънои онро дорад, ки ибора ҳам монанди калимаҳои алоҳида (ба зимми он ки фикри мураккабро ифода мекунад) барои ба як таркиби муайян ҷобачошавии аъзоҳои чумла хизмат мекунад ва дар бобати ба вучуд омадани маънои дурусти он нақша муҳим мебозад.

Чумла. Фикри баёншаванда ё худ гӯянда дар чумла зоҳир мегардад. Чумла ҳам вобаста ба фикри ифодашаванда гуногун мешавад. Масалан чумлаи сода як ҳиссаи хурди маънодори нутқи гӯяндари дар бар мегирад ва вобаста ба ҳолати воқеаҳои инъикосшавандаю ҳиссиёти дарҷшаванда, дутаркибаю яктаркиба, хулласу тафсилӣ, ҳикоягӣ, саволий, амрӣ, хитобӣ мешаванд. Мисолҳо: Ман ҳам имшаб омадани ўро тахмин карди Будар (**Р.Чалил**, маъвои дил). Дадо вай ангиштро ҷӣ ҳел мехўрад? (**С.Улуғзода**, Субҳи ҷавони мо). Қулф задани дарвозари аз хотир набароред. (**С.Айнӣ** Қуллийёт). Наравед, гузашта наметавонед об гирифта мебарад (**С.Улуғзода**, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаҳои содари сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав, ки якҷоя аъзоҳои чумла номида мешаванд, ташкил медиҳанд. Сараъзоҳои чумла-мубтадо ва хабар, аъзоҳои пайрави чумла –муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол мебошанд. Бесабаб нест, ки дар наҳви чумлаҳои сода сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрави муайян карди мешавад. Инак, чумлаи **Ман ҳам имшаб омадани ўро тахмин карди будам** ҷунин таҳлил карди мешавад.

Ин чумлаи соддаи дутаркибаи тафсилӣ буда, бидуни сараъзоҳо дорои аъзои пайрав низ мебошад. Дар чумлаҳои сода калима ва ибораҳои хулосакунанда, калима ва ибораҳои туфайлӣ, воҳидҳои эзоҳӣ, мухотаб барин чузъҳои дигари забонӣ ҳам мавҷуданд, ки вобаста ба мазмуни нутқи гӯянда дар чумла истифода мешаванд. Дар таҳлили наҳвии чумлаҳои содда моҳияти грамматикӣ онҳо низ шарҳ дода мешавад.

1. Наҳви чумлаҳои мураккаб. Наҳви чумлаҳои мураккабро ҳелҳои чумлаҳои мураккаби пайваст, чумлаҳои мураккаби тобеъ (сарчумлаю чумлаи пайрав) чумлаҳои мураккаби сертаркиби пайвасту тобеъ, чумлаҳои мураккаби омехта, нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда ташкил медиҳад.

Дар таҳлили наҳви чумлаҳои мураккаб шарҳу эзоҳ ба таври дигар мегузарад. Агар чумлаи мураккаби пайваст бошад, дар он миқдори чумлаҳои содда, муносибатҳои маъноии байни онҳо аломатҳои сохторӣ, воситаҳои алоқа ва ҳелҳои чумлаи мураккаби пайваст маълум карда шавад. Чунончи чумлаи Меҳмононро **аз болои кӯрпача шинонданд ва мӯйсафед ба ҳар дуи онҳо чой кашида медод (Ч.Иқромӣ, Шодӣ)** ин тавр таҳлил карда мешавад: а) чумлаи мураккаби пайваст буда, аз ду чумлаи соддаи нисбатан баробархуқуқ ташкил ёфтааст; б) дар байни чумлаҳои содда муносибати пайҳамзамонӣ аст, яъне аввал амали чумлаи соддаи якум, баъд амали чумлаи соддаи дуюм ба вучуд омадааст; в) хабари чумлаҳои содда тавассути сиғаи хабарӣ ифода ёфтаанд, якумаш замони гузаштаи наздик ва дуюмаш замони гузаштаи давомдоро далолат мекунад. Лекин бояд дар хотир дошт, ки ҳамаи чумлаҳои мураккаби пайваст айнан як ҳел таҳлил карда намешаванд. Таҳлили наҳвии чумла ба сохту струкбураи он вобаста аст.

Дар чумлаи мураккаби тобеъ сарчумлаю чумлаи пайрав, фарқи чумлаи пайрав аз аъзои пайрав, панҷ хели воситаи алоқай тобеъ (пайвандакҳои тобеъкунанда, мутобиқати шаклҳои феълӣ, калима ва таркибҳои ҳамнисбат, чои сарчумла ва чумлаи пайрав, оҳанг) сермаъноии чумлаҳои пайрав, монандии чумлаҳои пайрав, ба ягон ҳел ибора баргаштани ин ё он чумлаи пайрав ва ғайра нишон дода мешавад. Инак, таҳлили як мисол: **Ман ҳаминро медонам, ки**

хақиқатан бемулоҳизагӣ кардам, паст фаромадам (Ч.Икромӣ.Ман гунаҳкорам).

1. Инчумлаимураккабитобездуқисмиборатбуда, чумлаисоддаиякумсарчумлаваҷумлаисоддаидуюмчумлаипайравипуркунанд амебошад.
- 2.Чумлаи пайрав калимаи ҳамнисбати ҳаминро, ин дар таркиби сарчумла ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратёфта омадааст, эзоҳ медиҳад.
- 3.Чумлаи пайрав ба сарчумла бо пайвандаки **ки** тобеъ гаштааст ва баъди сарчумла омадааст.
- 4.Чумлаи пайрави пуркунанда аз чиҳати сохту баст ба чумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар шабоҳат дорад.

Ин нуқтаро ҳам бояд қайд кард, ки ҳамаи хелҳои чумлаи пайрав низ айнан як хел таҳлил карда намешавад. Дар таҳлил тамомияти он ба назар гирифта мешавад.

Дар таҳлили чумлаҳои мураккаби пайвасту тобеи сертаркиб миқдори чумлаҳои содда, муносибатҳои дар кучое, ки мерафтааст, аввал ҳасрати мўзаи писарашро баён мекардааст (**Х.Карим**. Оқшуда) Шавҳарашро аз дилу чон дўст медоштааст (Ч.Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Қарздоронашон ҳам ҳатӣ одамони беҳату савод буданд (С.Айнӣ, Ёддоштҳо). Мондагиҳо дар хобби ширин буданд (Р. Чалил.Одамони човид). Тарки одат амри маҳол аст арбулмасал). Ҳозир онҳо шаш нафаранд (С.Айни, Ғуломон).

Чунон ки мисолҳо нишон медиҳанд, бандакҳои феълию хабарӣ низ дар ташаккули тарзи дурусти дода ё худ чобачошавии аъзои чумла саҳми муносибат дошта, мувофиқати мубтадоро бо хабар таъмин намоянд. Ба таври дигар, дар кадом шахсу шумора шудани субъектро нишон медиҳанд: Хурсанд шав, рафтему қабул кардем (**Р.Чалил** Одамони човид). Ба ҳаёти мустақилона қадам мемонӣ (Ф.Муҳаммадиев, Одамони кўҳна).

Аз рӯи мисолорӣ ва маънидод маълум мешавад, ки бандакҳои феълию хабарӣ ҳамчун воситаи алоқа акси чумлаанд, дар таркибсозӣ, ибораофарӣ ва аъзои алоҳидаи он аҳамият надоранд.

в) бандаки изофй –И). Ин бандак асосан хоси ибора аст. Тавассути он як калима ба як калимаи дигартобеъ гашта силсилаи ибораҳо ба амал меояд ва ба калимаи тобеъкунанда якчоя навишта мешавад:

Мардуми кишлоқ, рӯзи равшан, соати се, хонаи вай, гули шукуфтагӣ, вақти хобидан, манбаи даромад ва ғ.

Тавассути ин бандак робитаи грамматикӣ ҳиссаҳои нутқ ба амал омада ба ин ё он дараҷа тобеъшавӣ, тобеъкунии онҳо бо ҳам муайян мегардад. Аз рӯи санад забони адабии тоҷик ба туфайли бандаки изофии –«И» исмҳо бештар тобеъкунанда шуда, сифат, шумора, чонишин, сифати феълӣ тобеи он мегардад.

Ба вазифаи калимаи тобеъкунанда ҳиссаҳои нутқи дигар ҳам меоянд, ба шарте, ки хусусияти предметӣ пайдо кунанд: **сурхи зардчаранг, чавони боғайрат, сеи шумо, вай беакс, онҳо бемакон** ва ғ.

Бо туфайли он бандак на фақат ду, балки якчандкалима бо ҳам алоқаманд шуда, тафсилу эзоҳ афзунтар мегардад: шогирди аввалини муаллими мактаби мо, ниҳолҳои пурсамари боғи падар, саҳифаҳои таърихи халқи тоҷик, чавони миёнақади гандумгуни камхун.

II. Калимаҳои ёридиҳанда. Калимаҳои ёридиҳанда, аз як тараф, дар ташаккули аъзоҳои гуногуни ҷумла мавқеи босазо дошта бошад, аз тарафи дигар, нисбат ба воситаҳои алоқаи грамматикӣ миқдоран зиёданд.

а) **Пешояндҳо.** Пешояндҳои забони тоҷикӣ аз ҷиҳати ифодаи муносибатҳои гуногуни маъноӣ хеле бой Буда, дар алоқа бастанӣ калимаҳои таркиби ибораҳо ва ҷумлаҳо мавқеи сазовор доранд. Бо ёрии пешояндҳои таркибҳои ибораҳои гуногун ба амал меоянд ва услубан ифодаи забони адабро мукамал мегардонанд. Дар ташаккули меъёри гуфтори бомавқеъ вазифаи грамматикӣ худро нишон медиҳанд. Пайдост, ки гуфтори бомавқеъ дар ҷумлаҳо зоҳир мегарданд. Ҷумлаҳои калимаҳо ва ибораҳои таркибҳои мухталиф ташкил медиҳанд. Албатта, гурӯҳи зиёди ибораҳо ва таркибҳои туфайли пешояндҳо ба амал меоянд, ки дар ҷумла ба вазифаи аъзоҳои гуногун меоянд. Пешояндҳотар ташаккули ибораҳои феълӣ, сифатӣ мақоми калон дошта, вале дар иборасозии исмӣ камтар иштирок мекунанд.

1. Ибораҳои феълӣ: аз устод пурсидан, аз китоб хондан, дар торикӣ нишастан, ба маслиҳат рафтан, то Самарқанд расидан, аз болои бригадир шикоят кардан, дар хусуси план сухан кардан.

2. Ибораҳои сифатӣ: аз хунукӣ қарахт, писари бо ҳама меҳмоннавоз, аз онҳан саҳтгар, аз чон беҳтар ва ғ.

3. Ибораҳои исмӣ: қаҳрамонӣ дар фронт, хандаба ҳамсоя, ривоятҳо дар бораи Сино, дамгирии баъд аз меҳнат.

б) Пасояндҳо: пасояндҳои забони тоҷикӣ бисёр набошад ҳам, дар шаклгирии гурӯҳе аз ибораҳо, ташаккулёбии аъзоҳои ҷумла мавқеи сазовордоранд. Пасояндҳо: **-ро , барин, боз, замон, ҳамон, қатъӣ.**

Пасоянди – ро аз калимаҳо ва ибораҳо пурқунандаи бевосита месозад: Гулрӯ кӯзаро гирифта аз ҳавлӣ баромад (**Р. Чалил.Одамони ҷовид**). Духтар хокрӯбаи пеши чорӯбро ба хокпарто напартофта буд (**Р.Чалил, Одамони ҷовид**).

Пасоянди –ро дар бисёр маридҳо пешоянди **ба, аз** ва **барои-ро** иваз мекунад:

То наёбам дар сухан майдон намеояд ба ҳарф,

Ҳамчу тӯтӣ лавҳи таълим астҳамворӣ маро.

(Соибӣ Табрэӣ, панду ҳикматҳо).

Шарм мардонро виқор асту занонро зевар аст.

(Абдулқодири Бедил, Панду ҳикматҳо).

Туро хоҳанд пурсид, ки амалат чист, нагӯянд кист?

(Саъдии Шерозӣ, панду ҳикматҳо).

Ин пасоянд бандаки изофии –и-ро низ иваз мекунад. Темурмаликро ақида, духтарро ноз, бачаро тақутоз ва ғ. Пасояндҳои –барон, –боз, бештар ибораҳои феълӣ месозанд: дер боз надидан, рафтан замон пурсидан, хондан ҳамон фаҳмидан, гул барин шукуфта ва ғ.

в) Пайвандҳо: Пайвандҳо низ яке аз воситаҳои махсуси алоқаи калимаҳо ва ҷумлаҳо мебошанд. Онҳо аз ҷиҳати адои вазиваи грамматикӣ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: пайвастанда ва тобеъкунанда.

Пайвандакҳои пайвастананда (паи ҳам)

1. Азбаски ибора аз ду ва зиёда калимаҳои мустақилмаъно ташкил меёбад ва мафҳуми мураккабро ифода мекунад, бобби алоҳидаи омӯзиши нахв қарор мегирад.

Калимаҳое, ки ба тақозои вазифаҳои воситаҳои алоқа созгор шуда, нисбат ба калима мафҳуми барҷаставу мураккабро ифода мекунад: **субҳи босафо, асари нависанда, коргари оддӣ, меҳнати софдилона, аз китоб хондан, ба кӯча баромадан, аз пастхамӣ гузаштант, ин суҳанҳо, он давраҳо, Панҷ писарбача чор тараф, ду ҳисса** ва ғайра.

Дар забон бисёр калимаҳо сермаъно мешаванд. Калимаи сермаъно дар алоҳидогӣ ба назари қасс якбора чанд маъно медиҳад: **бар, шона, тез, хуб, боз, шаст, сар, забон** ва ғайра. Вале дар таркиби ибора, ки ба калимаи дигар дар ягон алоқа меоянд, маънои ягона дода, мафҳумҳои дигари он истисно мешавад: **шонаи тарафи чап, шонаи кисагӣ, корди тез, тез рафтан, шаст сол, шастӣ моҳигирӣ, нӯги забон, забони модарӣ.**

Хусусияти дигари ибора ин аст, ки монанди калимаҳо предметҳо ва хосияту амалиёти онҳоро номбар мекунад. Чун калимаҳои алоҳида ба вазифаи ин ё он узви ҷумла меояд. Чунончи ба вазифаи мубтадо дар муқоисаи калима.

Чойник кайҳо ҳолӣ шуда буд (Ю.Ақобиров, Замина падарон).

Дар болои деҳаи Чӯйбор аз мӯрии хонаҳо **дуди симобирани** паҳн мегашт (**Ф.Ниёзӣ, Вафо**).

Дар ин ҷумлаҳо мубтадоҳо аз чиҳати ҳукми грамматикӣ як бошанд ҳам, аз чиҳати сохту маъно фарқ мекунад.

Ибора чист? **Дув а зиёда калимаҳо мустақилмаъно, ки тасаввuti ягон хел воситаи алоқаи тобеъ якҷоя шуда, як мафҳуми мураккабро ифода мекунад, ибора номида мешавад.**

2. Муносибати нахви ҷузъҳои ибора.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик муносибати калимаҳои таркиби ибораҳои ба се гурӯҳ ҷудо мекунад: муайянкунандагӣ, пуркунандагӣ, ҳолӣ.

1) **Муносибати муайянкунандагӣ (атрибутивӣ).** Дар ин муносибат ҷузъи тобеъшаванда (бештар сифат, сифати феълӣ) ҷузъи тобеъкунандаро

(бештар исм) аз чихати аломату сифат ва хусусият шарҳ медиҳад: **куртаи бачагона, нолаҳои фалакпеч, қадамҳои нозукона, ҳамлаҳои бераҳмона, рӯймоли японӣ, духтари шуғнонӣ, супориши гирифтагӣ.**

2) **Муносибати пурқунандагӣ (объектӣ).** Дар ин муносибат объект нисбат ба амали субъект, ки дар хабари ҷумла зоҳир мегардад, фаҳмида мешавад. Бояд ғӯем, ки ин муносибат дар ҳуди ибора норавшантар аст. Мисолҳо: **аз устод пурсидан, муаллихро дидан, аз нома фаҳмидан, супориширо иҷро кардан** ва ғайра.

3) **Муносибати ҳоли (детерминативӣ).** Вобаста ба ҳелҳои ҳол доираи муносибатҳои ин ҳиссаи наҳвӣ васеъ аст.

а) **тарзи амал: оромона сӯхбат кардан, бардамона қадам мондан;**

б) **микдору дараҷагӣ: бисёр хондан, хеле шод шудан, каме дам гирифтан;**

в) **муносибати мондагӣ: монанди гул шукуфтан, ҳамчун оҳу рамидан;**

г) **муносибати замонӣ: дирӯз омадан, пагоҳ рафтан, шаб хобидан;**

д) **мақонӣ: ба шаҳр расидан, боло баромадан, дар хона хуфтан.**

Аз ин се муносибат муносибати атрибутивӣ хеле сермаҳсул аст, чунки дар ҷумла ба муносибатҳои объектӣ ва ҳоли низ якҷоя омада метавонад.

а) **Дар муносибати объектӣ (пурқунандагӣ):** Ҳанӯз фикри ман ба шоҳидҳои ва маънои хати Арбоб Ҳотам банд буд (**С.Айнӣ**, Марғи судхӯр);

б) **Дар муносибати ҳоли:**

Нишастам дар лаби дарёи кӯҳӣ,

Ба худ ман ёфтам маънои кӯҳӣ.

(М.Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

3. Хелҳои алоқои наҳвӣ дар ибора

Дар ибора як ҷузъ ба ҷузъи дигар тавассути ягон наҳви васитаи алоқои грамматикӣ тобеъ мегардад. Аз чор хели васитаҳои алоқа: мувофиқат, бандики изофӣ, вобастагӣ ва ҳамроҳӣ дар ибора танҳо алоқои мувофиқат иштирок намекунад, зеро ки он мувофиқати мубтадову хабарро далолат мекунад, ба ҷумла мансуб аст.

а) **Алоқои изофӣ:** марди часур, сӯхбати дуру дароз, меҳмони раванда.

б) Алоқаи вобастагӣ: аз падар пурсидан, дар мактаб вохӯрдан, шабро рӯз кардан, гул барин зебо шудан, расидан замон пурсидан ва ғайра.

в) Алоқаи ҳамроҳӣ: охиста омадан, баланд паридан, ин кишлоқ, ҳамон деҳа чор аскарбача, ду дарахт.

Хелҳои ибора. Дар ташкили ибора ҳамаи ҳиссаҳои мустақили нутқ иштирок мекунанд. Аммо вобаста ба семантика ва хосияти грамматикӣ яке сермаҳсул, дигаре каммаҳсул аст. Бо вучуди ин дар ибора чои ин ё он ҳиссаи нутқ доимӣ нест.

Масалан, иё чонишин на фақат чузби тобнӯкунанда (шоири боистеъдод, замини лалмӣ, туи бепарастор, ҳар каси омадагӣ), балки ба чои чузби тобеъшаванда ҳам меоянд: шохи дарахт, китоби талаба. Модом ки дар ибора чунин ҳодисаи грамматикӣ мавҷуд аст, ба хелҳо чудо кардани он зарур мебошад.

Ба хелҳо чудо кардани ибораро ба чузби асосӣ вобаста кардан заминаи воқеӣ дорад, зеро ки чузби асосӣ тобеъкунанда Буда, чузби тобеъшаванда онро эзоҳ медиҳад, маълуму муайян менамояд. Аз ин ҷиҳат, агар чузби асосӣ исм бошад, иборай исмиест, агар сифат бошад, иборай сифатӣ мешавад.

Ибораҳои исмӣ. Дар иборасозӣ исм мавқеи махсус дорад. Хусусан, ҳамчун чузби асосӣ хеле сермаҳсул аст. Дар ташаккули ибораҳои исмӣ се хели воситаи алоқа – бандаки **изофӣ, вобастагӣ ва ҳамроҳӣ** иштирок мекунанд.

1. Исм+исм: **дари хона, ҳавлии падар, меҳи девор, шохи дарахт, китоби талаба, чашмони Наргис, модари модарон, муаллими муаллимон, далерӣ аз нотарсӣ, тарсончакӣ аз камқувватӣ, ҳучум ба малаҳ, шиносӣ бо нависандагон, қаҳрамонӣ дар фронт, сафар ба Машҳад, рӯзҳои то борон, нотарсӣ дар набард** ва ғайра.

2. Исм+сифат. Сифат ба исм ба воситаи алоқаи **изофӣ, ҳамроҳӣ** тобеъ мегардад: куртаи занона, нолаҳои фалакпеч. қадӣ раъно, миҷгонҳои дароз-дароз, осмони соф, (ё ба чои бандаки **изофӣ**) **кишлоқе наздиктар, бечора Одина, ҳафтсола бача, дирӯза духтар, дирӯза хӯрак.**

3. Исм+шумора. Доираи ин гурӯҳ маҳдудтар Буда, ташаккули онро воситаҳои алоқаи **изофӣ** ва **ҳамроҳӣ** сурат медиҳанд: шаби чорум, ҳафтаи

сеюм, ошёнаи нўҳум, чор талаба, Панч писарбача, се духтарак ва ғайра.

4. Исм+чонишин. Бисёр хелҳои чонишин бо роҳи алоқаи изофӣ ва ҳамроҳӣ ба исм табеъ мешаванд: китоби ту, хонаи вай, хонаи шумо, ин кишлок, он бача, ҳамон ақида ва ғайра.

5. Исм+сифати феълӣ. Хамаи замонҳои сифати феълӣдар алоқаи изофӣ ба исм тобеъ мешаванд ва вобаста ба хусусияти феълияш дигар воситаҳои алоқа низ ҳамроҳ мешаванд, ки дар ин сурат ибораҳои содда ва тафсилӣ ба амал меоянд: марди раванда, марди рафтагӣ, марди мерафтагӣ, марди рафта истодагӣ, китоби хондагӣ, хўроки пухтагӣ, сўҳбат дирўз ба намояндагон гузарондагӣ, ин лаҳзаҳои аз хотир фаромўш намешудагӣ, ин марди дар тан хилъати сафед доштагӣ.

6. Исм+масдар. Масдар ба исм танҳо ба бандаки изофӣ тобеъ мегардад: рўзи рафтан, қасди куштан, шаби хобидан, ҳаваси хонда баромадан, чои вохўрдан ва ғайра.

Ибораҳои сифатӣ.

Азбаскисифатэзоҳдиҳандамебошад, дариборабештарчузъитобеъмешавад. Бовучудиин, дарбаъземавридҳохусусиятипредметӣгирифта, бачоичузъиасосӣмеоядвачузъҳоионботақозоиҳамонсехеливоситаиалоқа (изофӣ, вобастагӣ, ҳамроҳӣ) алоқамандмегарданд. Чузъитобеи сифатроасосанисм, чонишинвазарфташқилмедиханд.

1. Сифат+исм: пури, об, ширинтарашакари, талхтарашаҳр, (рўи) чунмоҳзебо, (замини) чундаштҳамвор, дарамалҳасис, (одами) азчиҳатисиёйсаводнок, бароихўрданнолоқ, себбаринширин, (дили) бамонандишишатога.

2. Сифат+сифат. Сифатбасифатдаралоқаиизофӣмеояд: сафедизардчаранг, сурхичигарӣ, гарангиҳафтаҳам, кўримодарзодвағайра.

3. Сифат+зарф.

Басифатдартаркибибораасосанзарфҳоиқимқдорударачатобеъмегарданд: бисёрбузург, хелешашмгин, ниҳоятдароз, басозебо, бениҳоятдилгир. Шаҳр ба назарам басо зебо ва пуршукўҳ менамуд (С.Улуғзода, Субҳи чавонии мо).

Ибораҳои шуморагӣ.

Ибораҳои шуморагӣ муносибати пуркунандагӣ ва ҳолӣ зоҳир намуда, ба туфайли алоқаи пешояндӣ ва бандаки изофӣ сурат мегиранд. Дар ташкили ибораҳои шуморагӣ шумораҳои тартибӣ серистеъмоланд: дар пеш якум, аз байн ҳафтум, дар боло панҷум, аз бошандагон чордахум, аз рафтагиро якум, Панҷи шумо, сеи онҳо, даҳи вайҳо. Сирри махфии дуи мо дар тирамоҳ пайдо шуд (С.Улуғзода, Субҳи чавонии мо).

Ибораҳои чонишинӣ.

Ибораҳои чонишинӣ нисбатан каммаҳсултаранд, зеро ки дар ташкили чузъи асосӣ ҳамаи хелҳои чонишин иштирок намекунанд. Ибораҳои чонишиниро асосан чонишинҳои шахсӣ, таъний, саволий ва баъзан ишоратӣ ташкил медиҳад. Дар ташаккули ибораҳои чонишинӣ ҳар се воситаи алоқа иштирок кунанд ҳам, каммаҳсул мебошанд. Масалан, аз алоқаи вобастагӣ танҳо пешоянди «аз» мушоҳида мегардад. Ба вазифаи чузъи тобеъ исм, сифат, сифати феълӣ меоянд: **мани хайрон, вай мискин, шумои чавон, ҳар чизи ширин, туи хондагӣ, ҳар каси расидагӣ, ҳеч чизи Дуне, ин ҳама (гуфтагиро), он ҳама фаҳмондагиро, баъзе аз шоирон аз кадоме аз талабагон ва ғайра.**

Ибораҳои зарфӣ

Дар ташкили ибораҳои зарфӣ, асосан, зарфҳои тарзи амал, миқдору дараҷа, ва замон иштирок мекунанд. Ибораҳои онҳо бо алоқаи ҳамроҳӣ ва баъзанбо алоқаи вобастагӣ суръат мегиранд.

1. Чузъи асоси зарфи тарзи амал: хеле мағрурона, басо осудаҳолона, андак бочуръатона, Каме мардонавор, бениҳоят часуруна.
2. Чузъи асосӣ зарфи миқдору дараҷа: ду маротиба кам, даҳ бор зиёд, сед дараҷа камтар.
3. Чузъи асосии зарфи замон: бисёр бемаҳал, андак бевақт ва ғ.

Ибораҳои феълӣ.

Азбавски бобби феъл домандор аст ва хусусиятҳои зиёди грамматикиро доро мебошад, доираҳои ибораҳои феълӣ ҳам хеле васеъ мебошад. Феъл дар

алоқай ҳамроҳӣ ва вобастагӣ исм, чонишин, зарф, зарф, масдар, феъли ҳол ва дигар ҳиссаҳои нутқи предметонидашударо тобеъ намуда, муносибатҳои пурқунандагӣ ва ҳолиро ба вучуд меорад. Чунин хусусиятҳоро дар зер аз назар мегузаронем.

1. Феъл+исм. Феъл дар таркиби ибора исмро тавассути алоқай ҳамроҳӣ ва вобастагӣ тобеъ мекунад ва муносибатҳои ҳолиро пурқунандагиро ба амал меорад. Ба вазифаи ҷузъи асосии ибора аксаран феълҳои гузаранда меоянд.

а) Дар алоқай ҳамроҳӣ, Хӯрок пухтан, китоб хондан, ҳезум овардан, об нӯшидан, замин шудгор кардан, бор фаровардан, шаҳр рафтан.

б) дар алоқай вобастагӣ. Исмҳо ба феъл тобеъ гашта, вобаста ба семантика ва вазифаҳои зиёди пешояндҳои алоқида муносибатҳои зиёди маъноӣ ва грамматикиро ба ҳубӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

1. Муносибатҳои пурқунандагӣ: **аз устод пурсидан, ба шоир мурочиат кардан, бо рафиқ омадан, бе мушкилӣ хондан, аз матн фаҳмидан, дар хусуси кишту кор маслиҳат кардан, оид ба пахтакорӣ маслиҳат додан.**

2. Муносибатҳои ҳолий:

а) маъноӣ монандӣ: **Гул барин шукуфтан, мисли Шер ғуруридан, ҳамчун оҳу давидан, монанди кӯдак гиристан.**

б) Маъноӣ замонӣ: **Дар тирамоҳ омадан, дар чавонӣ кӯшиш кардан, дар пирӣ истироҳат кардан, аз шаб то рӯз омӯхтан, баъди таътил рафтан ва ғ.**

в) Маъноӣ маконӣ: **аз чангалзор баромадан, аз об гузаштан, дар Самарқанд вохӯрдан, дар об ғарқ шудан, аз Кӯлоб рафтан, ба саҳро баромадан ва ғ.**

г) Маъноӣ сабабӣ: **аз хунукӣ карахт шудан, аз беборишӣ нарӯидан, аз касалӣ камхун шудан ва ғ.**

д) Маъноӣ мақсадӣ: **барои обхӯрӣ омадан, ба мақсади ҳамдигарӣ рафтан ва ғайра.**

е) Маъноӣ шартӣ: **ба шартӣ розигӣ баромада рафтан.**

ё) Маъноӣ хилофӣ: **бар хилофӣ розигӣ мағал бардоштан ва ғ.**

Исм ба феъл бо пасояндҳо нисбат тобеъ мегардад. Феълҳои, ки исм, чонишин

ва ё дигар ҳиссаҳои нутқро бо пасрянди –ро тобеъ мекунад. гузаранда мешаванд: **заминро шудгор кардан, бародарро даъват кардан, кундахоро арра кардан, бародарро даъват кардан, алафхоро давридан.**

Феълҳо дар чузъи асосӣ ба пасояндҳои дигар ҳам гузаронида мешаванд, ҳам монда: **оҳу барин рамидан, малах барин хучум кардан.**

2. Феъл+сифат. Дар ин гурӯҳ баъзе сифатҳои дорои хусусияти зарфӣ ба феъл тобеъ шуда, дар алоқои ҳамроҳӣ меоянд: **тез хондан, рост омадан, паст Сухан кардан, баланд-баланд по мондан** ва ғайра.

3. Феъл+зарф. Зарф бо феъл дар алоқои ҳамроҳӣ омада, вобаста ӯба хелҳояш муносибатҳои мухталифро аз қабилӣ замонӣ, масоҳатӣ, қиёсӣ, миқдорӣ мақсад ва ғайраро ифода мекунад: **ҳамеша омӯхтан, доимо омадан, ба зудӣ баргаштан, он тарафтар рафтан, инсӯтар омадан, беноҳоят хурсанд шудан, бисёр гуфтан, қасдан рафтан** ва ғайра.

Феъл+феъли ҳол. Феъли ҳол ҳам алоҳида ва ҳам дар шакли такрор тасаввоти алоқои ҳамроҳӣ ба феъл тобеъ шуда муносибати ҳолиро нишон медиҳад: **тозон расидан, хандон гуфтан, Давида-давида расидан, хандида-хандида нақл кардан.**

Чумла инъиқоскунандаи фикр аст, ки ба туфайли он хонанда ё шунаванда аз ҳама гунна воқеа ва ҳодисае, ки ба амал омадааст ва ё ба амал меояд, огоҳ мешавад. Вобаста ба ташаккулу такомулоти таърихӣ сохти грамматикӣ забон, ифодаи фикр ва объекти зикршаванда чумлаҳо низ аз ҷиҳати сохту таркиб ва савту оҳанг гуногун мешаванд.

Чумлаи содда фикреро инъиқос менамояд, ки шакли нисбатан мухтасари аввал, охир ё ояндаи амалу ҳодисаи баёншаванда мебошад.

Чумлаи содда заминаи воқеии чумлаи мураккаб ба ҳисоб меравад. Вале дар таркиби ҳама гунна чумлаи мураккаб маъноӣ озод ва заруриро ифода карда наметавонад, чунки дар таркиби чумлаи мураккаб яке бо тақозои маъноӣ мазмуни дигаре зикр мегардад. Дар ин сурат чумлаҳои содда хусусияти ҳампурракуний, эзоҳдиҳию эзоҳёбиро мегиранд. Ин ҷиҳат маҳз дар чумлаи мураккаби тобеъ афзунтар аст. Масалан, дар таркиби чумлаи мураккаби

Комил, пеш аз он ки бо чўрааш Акрамча видоъ кунад, ба гўши вай пичирросзанон чизе гуфт (А.Д.) чумлаи соддаи пеш аз он ки ба чўрааш Акрамча видоъ кунад, чудо карда шавад, ноқису норавшан монда, хонанда маънову матлаби дилхохро ҳосил намекунад. Вале аз мазмуну маънои чумлаҳои соддаи зер, ки онҳо алоҳида зикр мешаванд, хонанда ё шунаванда ба хубӣ мефаҳмад, ки мақсад чист, Сухан дар бораи кӣ ё чӣ меравад: **Кампир дар айёми чавониаш бисёр хушрӯй будааст (Ҳ.Карим, Окшуда). Одина ба се сўм барои бор кардани қолаи худ маркабе харида, бист тангаи нақди бухорию ба миёнаи баста бо қофилаи муздурон ба роҳ баромад (С.Айнӣ, Одина).**

Дар муқаррар намудани маъно ва мафҳуми пурраи чумлаҳои соддаи мухталиф сифаҳои феълӣ, феълҳои ёридиҳанда, бандакҳои феълию хабарӣ ба оҳанги гуфтор нақшаи асосиро мебозанд.

1. Сифаи хабарӣ ва шаклҳои гуногуни замони он бо иловаи оҳанги мўътадил асоси чумлаҳои ҳикоягӣ мебошад. Инчунин хабари чумлаҳоеро, ки дар нутқи монологӣ дучор меоянд ва хусусияти тасвирий доранд, ҳамин сифа ва феълҳои ёридиҳандаю бандакҳои хабарӣ ташкил медиҳанд: **Дар он зиёфат ошро ман мепухтам ва дигар хизматхоро ҳам мекардам (С.Айнӣ, Ёддоштҳо).** Рўзи серко рва пурташвиш ба охир мерасад (**Ч.Икромӣ**, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Шавхарашро аз дулу чон дўст медоштааст (**Ч.Икромӣ**, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

Сифаи хабарӣ хабари чумлаҳоеро ҳам ифода мекунад, ки бо иловаи қисме аз ҳиссачаҳо ва калимаҳои модалӣ оҳанги пурсиш гирифта, чумлаҳои саволиро ташкил медиҳанд: Шумо ҳоло ҳам бедоред, магар? (**Ф.Ниёзӣ**, Вафо) Оё, аз пагоҳ сар карда ба кор баромада метавонем? (**Р.Чалил**, Ҳикояго). Чорпанҷ рўз дар Сталинобод гашта, суруди мурғони хушовози Моро ҳам пазмон шудӣ, аз афташ? (**Ф.Ниёзӣ**, Вафо).

2. Сифаи амрӣ асосан хабари чумлаҳои амрӣ ва хитобиро ташкил медиҳад: Ту рафта аз пода хабар гиру ба ин тараф ронда биёр (**Р.Чалил**, Шўроб).

2. Хелҳои чумлаи содда

Чумлаҳои содда мувофиқи гуфтор, тарзи ифода ва иштироки сараъзо ва

аъзои пайрав ба гурӯҳҳои зерин чудо карда мешаванд.

1. **Чумлаҳои содда аз ҷиҳати иштироки сараъза** дутаркиба ва яктаркиба чудо мешаванд:

1. Дутаркиба. Чумлаи соддае, ки дар он ҳар ду сараъзо (мубтадо ва ҳабар) мушоҳида мегардад, чумлаи соддаи дутаркиба номида мешавад: Полисия ба вай ғамхорона назорату посбонӣ мекард (Р.Чалил, Бозгашт аз бихишт). Пешхизмат чолокона аз бом фуromaда пас аз як соат боз омад ва коғазро ба дасти сардор дод. (С.Айнӣ, Дохунда).

Чумлаи соддаи дутаркиба дар навбати худ дух ел мешавад: хуллас ва тафсилӣ.

а) Чумлаи соддаи хуллас танҳо аз сараъзо иборат аст: Ҳама хомӯш (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Роҳ дур буд (рӯз. Тоҷикистони советӣ).

б) Чумлаи соддаи тафсилӣ ба ғайр аз сараъзо ин ё он аъзои пайравро низ дар бар мегирад: Чалол Иқромӣ китобҳои хушсифат навиштаанд (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

2. **Яктаркиба.** Чумлаи соддае, ки танҳо аз як сарузв ва ягон узви пайрав иборат аст, чумлаи соддаи яктаркиба номида мешавад: Кокулбофиро аз қадимулайём нағз медидам (Р.Чалил.Бозгашт аз бихист). Ба шаҳр рафта даркор (С.Айнӣ. Дохунда). Берун аз шаҳр оши палав мепазанд (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Чумлаҳои соддаи яктаркиба низ хуллас ва тафсилӣ мешавад.

а) Хуллас: Хомӯшӣ. Берунӣ дастнависашро аз зери болин мебардорад (С.Улуғзода, Ибни Сино). Чӣ ном доред? Солеҳ (Ҳ.Карим, Оқшуда).

б) Тафсилӣ: Моҳи декабри соли 1937 ўро ба Помир фиристоданд (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Чумлаҳои умумишаҳс, номуайяншаҳс, муайяншаҳс, бешаҳс, унвонӣ, ноппура, тасдиқию инкорӣ ба гурӯҳи чумлаҳои соддаи яктаркиба дохил мешавад.

3. **Чумлаҳои содда аз ҷиҳати оҳанг**

Ба воситаи ин гурӯҳи чумлаҳо гӯянда ва ё нависанда нисбат ба амал, воқеа, ҳодиса, ифодаи фикр ва ҳозираю ояндаи масъалаи инъикосшаванда

хиссиёти махсус зоҳир менамояд, чизеро тасвир мекунад, масъалаеро тасдиқ ё инкор мекунад, касеро даъват менамояд, аз ин ё он касс ё чиз пурсон мешавад ва ғайра.

Ин гунна мафҳумҳоро чумлаҳои ҳикоягӣ, саволи, амрӣ ва хитобӣ дар бар мегиранд.

Чумлаи ҳикоягӣ

Чумлае, ки дар он фикр ба воситаи оҳанги норму мўътадил ифода карда мешавад, чумлаи ҳикоягӣ номида мешавад. Вақти парвоз гузашта рафт (Ф.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар). Ман ҳам имшаб омадани ўро тахмин карда Бударам (Р.Чалил, Маъвои дил). Мошин ба роҳаш давом меод (Ф.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар). Дар ин вақт баногоҳ санги калоне аз куллаи кўҳ ғалтид (С.Айнӣ, Дохунда).

Чумлаҳои соддаи ҳикоягӣ аз ҳамдигар ба воситаи паузаи кўтоҳакак чудо карда мешаванд. Дар охири ҳар яки он нуқта гузошта мешавад. Деҳкон гандуми зиёдатириро ба худ нигоҳ дошта, чуволхояшро ҳундоштан гирифт. (С.Айнӣ, Дохунда). Дар деҳа пахтачинӣ сар шуд (Р.Чалил, Бозгашт аз бихишт).

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик хабари бисёр чумлаҳои соддаи ҳикоягиро сиғаи хабарии феъл ва шаклҳои гуногуни замони он ташкил медиҳад, зеро худ сиғаи хабарӣ хусусияти маълумотдиҳӣ, тасвиркунонӣ, имконпазирию имконнопазирии амал, таъкидкунонӣ ва ғайраро доро мебошад. Гўянда ё нависанда ба воситаи ин навъ чумлаи фикри худро ҳамачониба зикр мекунад, оид ба ин ё он ҳодисаю воқеа мулоҳиза меронад, баҳс мекушояд, хулоса мебарорад ва ниҳоят шунаванда ва ё хонанда аз мақсаду мароми гўянда ва нависанда ҳаматарафа оғоҳ мегардад. Аз ҳамин ҷост, ки категорияи модалияти субъективӣ ва объективӣ бештар ба чумлаи соддаи ҳикоягӣ хос аст.

Барои барҷастатар ифода шудани модалият як қатор чузъҳои дигари грамматикӣ аз қабилҳои феълҳои модалии **хостан**, **тавонистан**, **бояд**, **шояд** ва феълҳои **хоҳам рафт**, феълҳои таркибии номии **орзу кардан**, **умед доштан**, **тахмин кардан** нақши калон мебаранд: **Ман ҳамчун як фарзанди як кишлоқ гап задам мехоҳам** (Ф.Ниёзӣ, Вафо). **Рўзи дигар ба кор баромадам**

натавонистам (Ф.Муҳаммадиев, Одамони кўҳна). Кучо бояд рафт (Х.Карим, Оқшуда). Лекин ба одамизод бигузур он шахси маҳбубаш бошад, фақат аз нафосати гулу ҳаловати навои танбўр лаққидан нашоёд (Ф.Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Ҳамин тавр шуданаширо умед доштан (Р.Чалил, Ҳикояҳо).

Хабари чумлаи соддаи ҳикоягӣ ба воситаи сиғаи эҳтимолӣ низ ифода мегардад. **Ягон моҳ мешудагист (Ч.Икромӣ, Дувоздаҳ дарвози Бухоро). Акнун дигар одам намеомадагист (Ф.Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). Шумо албатта, китоби бисёр доштагистед (Р.Чалил, Маънои дил).**

Сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ низ ба вазифаи хабари чумлаи соддаи ҳикоягӣ меояд: Туйро ба чор қасс маъқул қарда гузаронем (Р.Чалил, Шўроб).

Вақте ки чумлаҳои соддаи ҳикоягӣ маъноҳои зарурату ноғузирӣ, эътимоду боварӣ, гумон, шубҳа, тахмин хурсанӣ, норозигӣ, хафагӣ, ҳайрат ва ғайраро ифода мекунанд, хабари онҳо ба воситаи калимаҳои **хатмӣ, зарур, лозим, дарқор, ноғузир, чоиз, фарз, матлуб, бешубҳа, бебахс, аниқ, гумон, шубҳа, эҳтимол, тахмин, мумкин** ва феълҳои ёридиҳандаю бандакҳои хабарӣ ифода мегарданд: **Зиёдтар хондан лозим аст. Мутолиаи газетҳои ҳаррӯза хатмист. Барои шеър навиштан бисёртар шеър аз ёд қардан лозим. Фолклори халқиро доништан дарқор аст. Дар гирди меҳвари худ чарх задани сайёра аниқ мебошад. Аз одами танбал меҳнати босубот гумон аст. Танбалро қорғар қардан мумкин аст.**

Чумлаи саволӣ

Чумлае, ки дар он фикр ба тариқи пурсиш ифода ёфта, дар охири он аломати савол гузошта мешавад, чумлаи саволӣ номида мешавад: Наход, мо ба ҳамдигар ба ин дараҷа монанд бошем? (Р.Чалил, Бозгашт аз бихишт). Барои чӣ бандӣ шудӣ? (С.Айнӣ, Дохунда). Ту аз ман хафа нестӣ? (С.Толис, Ҳикояҳо). Хой, худаш чӣ гап, хоҷаи ҳасак? (А.Шукӯҳӣ, Ҳ.Аскар, Печутоби роҳҳо).

Чумлаи амрӣ

Чумлае, ки дар он фикр ба таври амр, фармон, супориш ва хоҳиш илтимос ифода мегардад, чумлаи амрӣ номида мешавад. Хабариаксари

чумлаҳои амрӣ ба врситаи феъли фармоиш ё худ сиғаи амр ифода мегардад. Чон-чон гуфта розӣ шав (Р.Чалил, Бозгашт аз биҳишт). Мардум, чамъ шавед, ғазо кунед (С.Улуғзода, Восеъ). Аз ҳамон оқибандозатон саду даҳ сӯмашро ба ман диҳед (Р.Чалил, Бозгашт аз биҳишт). Шум обе ҳеч гунна андеша ба тарафи бародарони худ гузаред (С.Айнӣ, Дохунда).

Чумлаи хитобӣ

Чумлае, ки дар он фикр бо ҳиссаёту ҳаяҷон ифода мегардад, чумлаи хитобӣ номида мешавад: Ту садқаи бачаҳо шав! (Р.Чалил, Бозгашт аз биҳишт). Шумо дарвозаро хуб ниғаҳбонӣ кунед! (С.Айнӣ, Дохунда). Аз техника самаранок истифода баред! (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Яке аз воситаҳои муҳимми ташаккули чумлаҳои хитобӣ мухотаб, ҳиссачаҳои қувватдиҳанда ва калимаҳои модалӣ ба ҳисоб мераванд. Аз ин ҷост, ки дар чумлаҳои хитобӣ оҳанг пуршиддатшуда, тобишҳои гуногуни маъноӣ ба амал меояд. Дар охири чумлаи хитобӣ аломати хитоб гузршта мешавад. Монда нашавед! Равнаку баракат ба коратон, дӯстони азиз! (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Ту ҳам бояд бимири! (С.Улуғзода, Восеъ). Азизам, Бурхончон! Хатм муборакат бод! (Р.Чалил, Бозгашт аз биҳишт). Кошкӣ ҳамин тавр мешуд! (Р.Чалил, Бозгашт аз биҳишт). Магар нони хӯчаинро муфт гумон кардӣ! (С.Айнӣ, Дохунда).

Чумлаҳои соддае, ки аз як сараъзо ва ё сараъзою калимаҳои эзоҳдиҳанда иборатанд, чумлаҳои соддаи яктаркиба номида мешаванд.

Чумлаҳои соддаи муайяншаҳс, номуайяншаҳс, умумишаҳс, бешаҳс, унвонӣ, нопурра ва тасдиқию инкорӣ ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд.

Чумлаи муайяншаҳс

Чумлаи соддаи яктаркибаи бемубтадое, ки хабарӣ он шахси муайянро нишон медиҳад, чумлаи соддаи муайяншаҳс номида мешавад: Дарро кӯфтам. Хонаро рӯбучин кун. Подаро ба чаро баред.

Хабарӣ чумлаи соддаи муайяншаҳс ба воситаи сиғаи амрӣ ва хабарӣ сурат мегирад.

1. **Сиғаи амрӣ.** Сиғаи амрӣ дар ҳар душ умора (Танҳо ва чамъо ба вазифаи хабарӣ чумлаи соддаи номбурда баробар истифода мегардад: аввал аспро ба

саисхона кашида хўрок дех! (С.Айнӣ, Дохунда). То гирифтани фармони дуҷум муваққатан Душанберо гузошта, пас гардед! (С.Айнӣ, Дохунда).

2. **Сиғаи хабарӣ.** Аз сиғаи хабарӣ ба вазифаи хабари ин навъи чумла шахси яқум ва дуҷуми шумораи танҳову чамъ истеъмол мегардад. Ба ҳаёти мустақилона қадам мемонӣ (Ф.Муҳаммадиев Одомони кўҳна). Ҳар рӯз хамдигарро мебинем, саломуалейку ҳолпурсӣ мекунем (Ф.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар).

Хомӯш, парешонҳол менишастем (Ф.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар). Ҳамроҳи насрнависи чавон Б.Н. мачмӯаи ҳикоя ва очеркҳои ўро мутолиа ва муҳокима мекардем (Ф.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар).

Чумлаи номуайяншаҳс

Чумлаи содаи яктаркибаи бемубтадо, ки хабари он ба воситаи шахси саеҷуми чамъ ифода меёбад, чумлаи яктаркибаи номуайяншаҳс номида мешавад: Ҳар рӯз ба радио ва газета эълон медоданд (Р.Чалил Бозгашт аз биҳишт). Пас аз се соли муҳочиршуда омаданаи Мирҳайдарро ба як колхозии майда раис интиҳоб карданд. (Ч.Иқроми, Хатлон). Зимистони ҳамон сол ҳардуямонро ба Масква даъват намуданд (Ф.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар).

Ин навъи чумла дар зарбулмасалу мақолҳои халқӣ фаровон истифода мегардад: Оҳанро дар гармияш меқўбанд. Чўчаро дар тирамоҳ мешуморанд. Орзуи дўғро дар маҳтоб мешикананд.

Чумлаи умумишаҳс

Чумлаи яктаркибаи бемубтадо, ки хабари он ба воситаи сиғаи хабарии замони ҳозираю ояндаи шумораи дуҷуми танҳо ва сиғаи амрӣ ифода мегардад, чумлаи умумишаҳс номида мешавад:

Мебарӣ рози ман даҳон ба даҳон,

Меқунӣ чун гуноҳ ифшоам.

(Ш.Ёдгорӣ.Симои халқ.)

Ба чашми хирад ҳозири вақт бош,

Ба ҳукми амал нозири вақт бош.

(Абдурахмони Чомӣ, Панду ҳикматҳо)

Баъзан дар чумлаҳо хабари феълӣ шахси сеҷуми танҳо, ки бештар дар

ҳикматҳои халқӣ мушоҳида мегардад, мазмунан ба ҳар се шахс як ҳел мансубият дорад: Аз кундае параха мепарронад. Панҷ ангуштро ба даҳон меандозад. Муштро ба торикӣ мезанад. Аз сояи худ метарсад. Ба чашми одамон хок мепошад (В.Асрорӣ, Зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ).

Чумлаҳои умумишаҳс дар ҳулосаҳои пандомези шоирону нависандагон низ дида мешаванд:

Хирадманд бош, беозор бош,
Ҳамеша забонро ниғаҳдор бош!

(Абдулқосим Фирдавсӣ, Панду ҳикматҳо).

Аз ситамгарон бигиру ба наққорон бихӯр,
Аз ҷаҳонхоҳон биғалту ба ҷаҳондорон битоз.

(Абулноҷии Манҷухрӣ, Панду ҳикматҳо).

Чумлаи бешаҳс

Чумлаи соддаи яктаркибаи бемубтадое, ки ҷузъи асосии хабари он ба воситаи шахси сеюми танҳо ифода ёфта, феъли бояд ҷузъи ёридиҳандаи онро ташкил медиҳад, чумлаи бешаҳс номида мешавад. Илочи воқеа пеш аз вуқӯъ бояд кард (Зарбулмасал). Ин заминро шудгор бояд кард (рӯз. «Тоҷикистони советӣ»).

Ҷузъи ёридиҳандаи як гурӯҳ чумлаҳои бешаҳсро феъли шудан ташкил медиҳад: Аз ин об гузашта намешавад (Садои Шарқ). Дар ин ҳавои бад чизеро дида намешавад (рӯз. «Пионерии Тоҷикистон»).

Ҳабари як қатор чумлаҳои бешаҳс ба воситаи масдари калимаҳои модалии зарур, лозим, даркор, мумкин низ сурат мегирад: Доимо ба фаёлон ва мутахассисон маслиҳат кардан лозим (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Ин тавр бошад, корро сар кардан даркор (С.Айнӣ, Дохунда).

Чумлаи унвонӣ

Чумлаи соддаи яктаркибаи бемубтадое, ки дар он воқеа ва ё предмету ҳодиса номбар мешавад, вале дар бораи он чизе гуфта намешавад, чумлаи унвонӣ номида мешавад. Деҳа. Рӯи ҳавлӣ. Дар назди айвон Мала ва Мошон

хоккейбозӣ мекунад (Н.Исмоилов, Ба мо бовар кунед).

Чумлаҳои унвонӣ асосан дар нутқи тасвирии нависанда ё гӯянда дучор меоянд. Асарҳои бадеӣ ва песаҳо манбаи асосии ин чумлаҳо ба шумор мераванд. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик чумлаҳои унвониро аз ҷиҳати сохт ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: хуллас ва тафсили.

Чумлаҳои тасдиқӣ ва инкорӣ

Чумлаҳое, ки ҷавоби пурсиширо ба воситаи ҳиссаҳои тасдиқию инкорӣ ифода менамоянд, чумлаҳои тасдиқӣ ва инкорӣ номида мешаванд: Ту кистӣ, раис ҳастӣ? – пурсид шофёри калон. - Не (С.Улуғзода, Навобод). Дар вақти тамошо додани осие ман ба ту нишон дода будам-а?

- Ҳа – ҳа! (С.Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ҳиссаҳои оре, балле ва калимаи модарӣ албатта, низ ба вазифаи чумлаҳои тасдиқӣ ва инкорӣ омада метавонанд.

Чумлаҳои соддаи нопурра

Чумлаи соддае, ки дар он фикр ба таври мухтассар ё нопурра ифода мегардад, чумлаи соддаи нопурра номида мешавад:

- Кучост? Нишон деҳ!

- Намедонам!

- Чаро намедонӣ? (С.Айнӣ, Дохунда).

- Чӣ ном доред?

- Солех. (Ҳ.Карим, Оқшуда).

Сараъзои чумлае, ки амалу ҳолат, ҳаракат ва анҷоми амал ба он вобаста аст, мубтадо номида мешавад. Мубтадо ба саволҳои кӣ?, кихо?, чӣ?, чиҳо?, ҷавоб шуда, ба ғайр аз феълҳои тасрифӣ, ба воситаи ҳамаи ҳиссаҳои мустақил ва ҳиссаҳои предметонидашудаи нутқи ифода меёбад.

Ба воситаи исм:

а) **Исми хос:** Бону ба ӯ бовар мекард («Садои Шарқ») Боъд Юсуф миёнбандашро кушода ба тарафи Қурбону шарикаш партофт (Сагтор Турсун, Се рӯзи як баҳор). **Фирӯза** бечораи Аҳмадҷонамакро дар дақиқаи аввал шинохта натавонист (Ч.Икромӣ, Духтари оташ).

б) Исми чинс: **Духтарак** навро шунида, ба рақс медарояд. (**Ф.Муҳаммадиев**, Дўстон тоҷи сар). Саг аз мардumi мардумазор бех (**С.Шерозӣ**. Панду ҳикматҳо). Ҳаво торафт серун мегардад (**Ф.Муҳаммадиев**, Палатаи кунҷакӣ).

Шаршара мерехт аз он кўҳсор,
Зуд парешон шуда монанди ғуроб.

(**М.Турсунзода**, Посбони оташ).

в) Исмиҳои моддӣ ва маънӣ **Муҳосиршудагон** бо даҳшати тамоми аз хоб бедор шуданд (**С.Айнӣ**, Дохунда).

Илм дилро ба ҷои чон бошад,
Сар беилм бадгумон бошад.

(**Рукниддини Авҳадӣ**, Панду ҳикматҳо).

Ҳунар пояи мард афзун кунад,
Сар аз чайби иқбол берун кунад.

(**Панду ҳикматҳо**).

г) **Исми ҷомеъ: Мардум** ба тарафи вагонҳо давиданд (**А.Шукӯҳӣ**, **Ҳ.Аскар**, Печутоби роҳҳо) Даста ба тарафи дигар нигоҳ карда, ба роҳ даромад (**С.Айнӣ**, Куллиёт). Мардум ин бандиро шинохтанд (**П.Толис**, Повест ва ҳикояҳо).

Сифатҳо мафҳуми предметӣ пайдо карда, ба вазифаи мубтадо меоянд: Нодон айб мекунад, доно худаш мефаҳмад (**С.Улуғзода**, Навобод). Чавон абрувонашро ба ҳам кашида пурсид (**Р.Чалил**, Ҳикояҳо). Оқил ҷоҳилро мешиносад, лекин ҷоҳил оқилро намешиносад (**Фолклор**).

Шумораҳо низ алоҳида ва гоҳо бо нумератив дар ҷумла мубтадо шуда меоянд:

а) Шумораҳои миқдорӣ: Чил – камоли ҷавонист. Шаст – камоли мардист (**Фолклор**). Чор ба ду тақсим мешавад. Бист адади ҷуфт мебошад.

Шумораи миқдорӣ бо ҷонишини ҳар якҷоя ба вазифаи мубтадо истеъмоли мегардад: Ҳар ду ба сӯи ҳавзи кавсар баромаданд (**Р.Чалил**, Бозгашт аз бихишт). **Ҳар сеяшон** ба роҳ даромаданд (**С.Улуғзода**, Навобод).

Шумораи миқдории як якҷоя бо арктикле ҷе хусусияти исмии гирифта, дар

чумла ба вазифаи мубтадо фаровон истеъмол мешавад: Яке курсй оварда, ба мобайни дўкон гузошта ва ба нишастан таклиф намуд (Ф.Муҳаммадиев, Дар он дунё). Яке аз боғ, дигаре аз роғ (Фолклор).

б) Шумораи тартибӣ низ хусусияти предметӣ гирифта, вазифаи мубтадоро адо мекунад: Панчум Ашрафчон ном сандуқсоз буд... (С.Айнӣ. Ёддоштҳо). Саввумӣ аз шавқи ботинӣ худро то андозае фаромӯш кардааст (Ф.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар).

Чонишин ва аксарияти хелҳои он ба вазифаи мубтадо истифода мешавад: Ман аз хурсандӣ ба пўстам намеғунчидам (Р. Чалил, Бозгашт аз бихишт). Ў бо хаячон ва дастони ларзон мактубро пўшид (Р. Чалил, Бозгашт аз бихишт). (Р. Чалил, Бозгашт аз бихишт). Онҳо модарвор шарикӣ ғаму шодии бародарон мегарданд. (Р. Чалил, Бозгашт аз бихишт). Мо боз чанд кори дигаро буд карда, ба дўкони бензинфурӯши омадем. (Ф.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар). Ҳар қасс ба қадри ҳол чизе худой дода ба савоб дохил мешавад (С.Айнӣ, Дохунда).

Вазифаи мубтадоро сифати феълӣ ва замонҳои ҳозираи гузаштаи он ҳам, ки исм мегузаранд. адо мекунад: Ояндагон наздик омаданд (С.Айнӣ, Дохунда). Раванда дар панҷ дақиқа ба пеши аспӣ худ расид. (С.Айнӣ, Гуломон). Рафтагиҳо мактуб навиштанд (рӯз. «Комсомолии Тоҷикистон»).

Масдар ҳам ба вазифаи мубтадо меояд: Шунидан қай бувад монанди дидан. (Фолклор). Хобидан ҳоло барвақт аст (С.Улуғзода, Субҳи чавони мо).

Самраъзои чумлае, ки амалу ҳаракат, муносибат ва замони иҷрои кори мубтадоро муайян мекунад, хабар номида мешавад.

Хабар ба саволҳои **чӣ шуд?**, **чӣ мешавад?**, **чӣ қор мекунад?**, **кист?**, **чист?** ва ғайра ҷавоб мешавад.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик хабарро аз ҷиҳати ифодаи маъно ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: феълӣ ва номӣ.

1. Хабарҳои феълӣ. Хабарҳое, ки ҷузъи асосии онҳо бо феъл ва сифаҳои феълӣ ифода мегарданд, хабарҳои феълӣ номида мешаванд: Миршаб ба рӯи суфаи тағӣ айвон **нишаст** (Ч.Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Кошки,

кудурат аз замин бардошта мешуд (Ч.Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Ҳа, меҳмон-бародар, Бие (Ф.Муҳаммадиев, Сози Мунаввар), Акнун дигар одам **намеомадагист** (Ф.Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

Хабарҳои феълӣ аз ҷиҳати сохту таркиб ба ду гурӯҳ чудо карда мешаванд: содда, таркибӣ:

1) Хабарҳои феълии содда асосан ба воситаи як калима ифода мегарданд. Чунончи:

а) Ба воситаи сиғаи амрӣ: **Бубин**, шўълаҳои алав дар сангҳо бозӣ мекунанд. (**П.Толис**, Ҳикояҳо).

Бархез зи хоб, санами Шарқ,

Бархезу ба по кун олами Шарқ.

(А.Лохутӣ, Куллиёт).

б) Ба воситаи сиғаи шартӣ- хоҳишмандӣ: Наход Панҷ-даҳ савобталаб галаашро ба бонӣ надихад (Р.Чалил, Одамони ҷовид).

Ҳамон солее, ки онҳо бор **оранд**,

Ба мо хурсандии бисёр **оранд**.

(М.Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

в) Ба воситаи сиғаи эҳтимолӣ: Ҳозир баъд аз як-ду дақиқа **меомадагист** (**С.Айнӣ**, Марғи судхӯр). Падараш имрӯз ё пагоҳ **мерафтагист** (**Садои Шарқ**).

г) Ба воситаи сиғаи хабарӣ: Мили вай девонавор **мерақсид** (Ф.Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). Мошин дар канори роҳ, байни ду теппаи пасте **меистод** (Ф.Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

2) Хабарҳои феълии таркибӣ. **Хабарҳое, ки аз ду ва зиёда феълҳо таркиб меёбад, хабарҳои феълии таркибӣ номида мешаванд.** Дар ин ҷо сўҳбат онҳо ба охир расид, зеро ки ба дами дарвозаи **хавлишон расида буданд** (Ф.Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). Фирӯза бефаранҷӣ ва Карим ба рӯи курсиҳо нишоста **буданд** (Ч.Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

Азбаски феълҳои таркибии номӣ дар барқарор намудани маънову мафҳуми категорияҳои морфологии феъл чун феълҳои асосӣ иштирок мекунанд, дар синтаксис ба вазифаи хабарҳои таркибии феълӣ меоянд: Чанги

роҳ **пароканда шуда буд** (**Ф.Муҳаммадиев**, Сози Мунаввар). Онҳо ба давлати нав, ба Хукумати инқилобии нави худ **хизмат мекунанд**. (**Ч.Икромӣ**, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Хуллас, ки хислати одам ба дилаш **мувофиқ мешудааст** (**Ф.Муҳаммадиев**, Сози Мунаввар).

Хабарҳои таркибии феълӣ бо феълҳои модалии **хостан, тавонистан, сурат гирифтан** маънои мухталифро аз қабилӣ имконият, хоҳишу ният, дарк кардану муқобил гузоштан нишон медиҳанд: Мо аз имову ишораи ӯ чизе **фаҳмида натавонистем** (**Ч.Икромӣ**, Хатлон). Баъди чанд лаҳзаи хомӯшӣ ронанда Моро боз **фаҳмондан мехост** («Садои Шарк»).

Шаклҳои ғайритасрифӣ феъл **масдар** ва **сифати феълӣ** низ алоҳида ва якҷоя бо феълҳои ёридиҳандаю бандакҳои хабарӣ ба вазифаи хабар омада метавонанд.

а) Сифати феълӣ: Хабар дар чумла ба воситаи ҳамаи замонҳои сифати феълӣ ифода мегардад:

Камоли тоҷикистонӣ **расида**,

Ба боғаш лолаҳои нав **дамида**.

(М.Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Ман ба Шоди Панҷ-шаш бор ҳалво пухта **фиристодагӣ** (**Ч.Икромӣ**, Шодӣ). Дасту **рӯям ҳам се-чор рӯз боз нашустагӣ** (Ф.Ниёзи, Вафо). Зисту зиндагонии муҳочиронро ба чашми худ **диданӣ** (**Р.Чалил**, Бозгашт аз биҳишт).

б) Масдар: Кори асосии мо чӯйборхоро **чуқуртар кардан** ва **қуборхоро хобондан аст** (рӯз. «Тоҷикистони шӯравӣ»).

Набояд рӯзи аввал аҳд бастан

Пас аз бастан набояд аҳд шикастан.

(Ҳилолӣ, Панду ҳикматҳо).

Хабарҳои номӣ

Хабарҳое, ки чӯзи асосии онҳоро ҳиссаҳои номии нутқ ташкил медиҳанд, **хабарҳои номӣ номида мешаванд**. Хабарҳои номӣ низ аз ҷиҳати сохту таркиб ба ду гурӯҳ чудо карда мешаванд: содда ва таркибӣ:

а) **Хабарҳои номии содда**. Хабарҳои номии содда ба воситаи як калима

ифода мегарданд ва дар ташаккули онҳо аксарияти ҳиссаҳои нутқ иштирок мекунанд: Рафиқи ман – **Солеҳ**, (С.Улуғзода, Субҳи чавонии мо). Чойхонааш **покиза** (А.Шукӯҳӣ, Ҳ.Аскар, Печутоби роҳҳо). Қишлоқ-хурдакак (С.Улуғзода, Навобод). Соат **ёздаҳ** (С.Айнӣ, Ятим). Номат чист, холачон? (С.Айнӣ, Гуломон). Ту **кистӣ?** (Ҳ.Карим, Хикояҳо). Дар ин Ғозибузургов ғубор бисёр (А.Шукӯҳӣ, Ҳ.Аскар, Печутоби роҳҳо). Лекин дар ҳамин ғӯша ҳам соҳибдилон **бисёранд** (Ф.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар).

б) **Хабарҳои номи таркибӣ. Хабарҳое, ки бо ҳиссаҳои номи нутқ ифода ёфта, ба онҳо феълҳои ёридиҳанда ҳамроҳ мешаванд, хабарҳои номи таркибӣ номида мешаванд.** Хабарҳои номи таркибӣ мисли хабарҳои соддаи номӣ ба воситаи ҳиссаҳои нутқ ифода мегарданд: Ин мард **Амонулло буд** (С.Улуғзода, Навобод). Ман дар дари хўчаини падарам **ғуломбача шудам** (Ҳ.Карим). Вай **носфурӯш буд** (С.Улуғзода, Навобод). Чўра Холдоров бисёр **ғамгин буд** (Ҳ.Карим). Мутаваллии мадраса бесавод буд (С.Айнӣ, Марги судхўр). Хўрок **камакак буд** (Садои Шарқ).

в) **Хабарҳои номи тафсилӣ. Хабарҳое, ки ба воситаи ибораҳои гуногун ва феълҳои ёридиҳанда ифода мегарданд, хабарҳои тафсилӣ номида мешаванд:** Одамон машғули **истироҳат** (Ф.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар). Ин **рўзи охирини Абдуллоҳоча буд** (С.Айнӣ, Дохунда). Иди Наврўз **яке аз идҳои пеш аз исломият аст** (С.Айнӣ, Куллийёт). Вай чанд сол боз **аззои колхозии ба номи Ворошилов буд** (Ҳ.Карим, Оқшуда). Ў **як чавони кўтоҳқади кулчарӯи тахминан бисту панҷсола буд** (С.Айнӣ, Ёддоштҳо).

Як гурӯҳ хабарҳои номи таркибиро таркибҳои алоҳида, ки аз ҳиссаҳои номию пешояндҳо сурат мегиранд, ташкил медиҳанд: Дар Тошкент бозори ин молҳо **дар авҷ аст** (Ч.Икромӣ, Ман гуноҳкорам). Гуфтугў **дар бораи ту** («Садои Шарқ»). Роҳи ростор **хатар нест**, қачрав ҳамеша **дар хатар**.

Боли парвози Гагарин **бо шумост**,

Боли мероси Гагарин **бо шумост**.

Аззоҳои пайрави чумла муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол мебошанд. Ин аззоҳои пайрав аз ҷиҳати сохту таркиб аз ҳам фарқ мекунанд ва ба воситаи

ҳиссаҳои нутқ ташкил ёфта, ба саволҳои мухталиф ҷавоб мешаванд. Яке ба мубтадо дигаре ба хабар вобаста шуда, дар ташаккули ҷумлаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои гуногун мавқеи босазо мегузоранд.

МУАЙЯНКУНАНДА

Аъзои парйрави ҷумлае, ки аломат, сифат, хусусият, муносибат ва соҳибиятро ифода мекунад, муайянкунанда номида мешавад. Муайянкунанда ба саволҳои **чӣ хел?, чӣ гунна?, кадом?** ҷавоб мешавад. Мисолҳо: сарзамини хушманзара, шоири боистеъдод бачагони хушбахт, ин кўҳсор, он деҳа, панҷ писарбача, олими маъруфи тоҷик, ин деҳаи навбунёд, хунуки карахт.

Дар мисолҳои боло, чунин ки дида мешавад, дар кадом дув а зиёда калимаҳо ба туфайли воситаҳои алоқаи грамматикӣ яке бо дигаре тобеъ гашта, мафҳумҳои мураккабро ба вучуд овардаанд.

Аз ин бармеояд, ки муайянкунанда одатан дар таркиби ибораҳо мушоҳида мегардад. Ба таври дигар, муайянкунанда бе муайяншаванда вучуд надорад. Муайянкунанда-тобеъшаванда буда, муайяншаванда-тобеъкунанда аст. Дар мисоли **маслиҳати дўстон** калимаи **дўстон** бо бандаки изофӣ ба калимаи **маслиҳат** тобеъгашта, чигунагии муносибатро фаҳмондааст.

Бояд гуфт, ки муайянкунанда бештар ба воситаи ҳиссаҳои нутқе ифода меёбад, ки аломату сифат, хусусияту муносибат, миқдору соҳибиятро ифода мекунад. Ба ин маъно, исм ва ҳиссаҳои предметонидашуда бештар муайяншаванда бештар муайяншаванда ва сифат, шумора, сифати феълӣ ва ғайра муайянкунанда мешаванд. Ин маънои онро надорад, ки исм, шумора ё ҷонишин муайянкунанда намешаванд. Онҳо низ дар навбати худ муайянкунанда ҳам мешаванд.

Як хусусияти махсуси муайянкунанда ин аст, ки он дар ҷумла дар таркиби сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав меояд.

а) Дар таркиби мубтадо: **Мўйҳои дарози сиёҳи маҳин бофтагии вай** дар вақти гуппизанӣ ба пеш меафтаданд (**С.Айнӣ**, Дохунда).

б) Дар таркиби хабар: Ҳоло Ману муаллим дар соҳили Сир **машғули**

сайрем (Ф.Мухаммадиев, Дўстон тоҷи сар).

в) Дар таркиби пуркунанда: Ў аз **котиби ташкилоти комсомолӣ** ҳам хоҳиш кард, ки аз ҳоли хонаводааш бохабар бошад (**Р.Чалил**, Бозгашт аз бихишт).

г) Дар таркиби ҳол: Баъд аз тақрибан як соат падару Писар дар назди **дарвозаи бозори калон** вохӯрданд (**Б.Насриддинов**, Модарам – дилу чонам). Шумо аз болои боми онҳо нафароед (Садои Шарқ).

Муайянкунандаҳои чида

Муайянкунандаҳое, ки ба як муайяншаванда тобеъ шуда меоянд, муайянкунандаҳои чида номида мешаванд. Дар муайянкунандаҳои чида муайянкунандаи якум ба муайяншаванда дар алоқаи изофӣ омада, калимаҳои минбаъда бо ҳам дар алоқаи пайваст меоянд, вале ҳамаи онҳо ба калимаи якум тобеъ мебошанд: Қаторкӯҳҳои **кабудчаранг**, **зардаҷахол** ва **сурхчатоб** сар ба фалак мекашид (**С.Айнӣ**, Одина). Ҳар ду бародар пири **қоматхамидаю афтодаҳол** буданд (**Р.Чалил**, ҳикояҳо). Шокирчон чавони хушрӯй ва хушқаду баст буд (**Х.Карим**, Ҳикоятҳо).

Муайянкунандаҳои пай дар пай

Муайянкунандаҳое, ки пайдар пай омада якдигарро муайяну пурра мекунанд, муайянкунандаҳои пай дар пай номида мешаванд: Мирҳикмат занчири **дарвозаи кӯчаро** кушода омада, ба аср алаф дод (**С.Айнӣ**, Куллиёт). Лаби **ғафси** ҳамчун даҳони **чуволи лабгардон** кардашудаи вай бо ҳамдигарнамечаспид (**Р.Чалил**, Одамони човид). Дарвозаи яктабақаи Бобособир аз дарун занчир буд (**С.Айнӣ**, Гуломон).

Аъзои пайраве, ки ба хабари ҷумла муносибатҳои гуногун дорад, пуркунанда номида мешавад. Пуркунанда ба саволҳои **киро?**, **чиро?**, **аз кӣ?**, **ба кӣ?**, **ба чӣ?** ҷавоб мешавад. Пуркунанда одатан ба воситаи исм, чонишин ва ҳиссаҳои нутқа, ки хусусияти предметӣ мегиранд, ифода мегардад: Онҳо

Восеъро ба назди ӯ ҳозир карданд (**С.Улуғзода**, Влсеъ). Ӯ худро ба замин партофту хомӯш монд (**А.Шукӯҳӣ**, **Ҳ.Аскар**, Печутоби роҳҳо).

Пуркунанда вобаста ба маъно ва хусусиятҳои граммастикаш дух ел мешавад: бевосита ва бавосита.

ПУРКУНАНДАИ БЕВОСИТА

Пуркунандаи бевосита дар чмулаҳое меояд, ки хабари онҳо асосан ба воситаи феълҳои гузаранда ифода мегарданд ё ифода гаштаанд. Пуркунандаи бевосита низ дар навбати худ вобаста ба нишон додани предметҳои муайяну умумӣ дух ел мешавад: суратёфта, суратнаёфта.

1. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта ва роҳҳои ифодаёбии он

Пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо пасоянди «ро» сурат гирифта, предмети муайяно нишон медиҳад ва ба саволҳои киро?, чиро? ҷавоб мешавад. Ин навъи пуркунанда ба воситаи аксарияти ҳиссаҳои нутқ ифода мегардад. Чунончи:

1. Ба воситаи исм: а) Исми хос: Шодӣ Каримабонуро нағз мешинохт (**Ч.Икромӣ**, Шодӣ). Одинаро хоб намебурд (**С.Айнӣ**, Одина).

2. Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта роҳҳои ифодаёбии он

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта предмети номуайяно нишон медиҳад ва аз ин рӯ, он нисбат ба пуркунандаи бевоситаи суратёфта камтар ташаккул меёбад. Исмҳои хос ва ҷонишинҳои ифокунандаи шахс, ки хусусияти умуминомбаркунӣ надоранд, дар ҷумла ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта намеоянд. Масалан, ман **бригадир** пурсидам, ё **Аҳмад** пурсидам гуфта наметавонем, вале ман **гӯгирд** пурсидам, **меҳмонхона** пурсидам гуфта метавонем.

ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА ВА РОҲҲОИ ИФОДАЁБИИ ОН

Пуркунандаи бавосита предметро ифода мекунад, ки таъсиру харақати хабари чумла ба воситаҳои гуногун ба он мегузарад. Пуркунандаи бавосита аз бевосита ба он фарқ мекунад, ки вай ҳамеша бо пешояндҳои гуногун сурат мегирад ва ба саволҳои **ба кӣ?, ба чӣ?, аз кӣ?, аз чӣ?, дар чӣ?, бо чӣ?** ва ғайра ҷавоб мешавад: Ту бо Ҳочиумар дар бораи духтараш чӣ қавлу қарор карда будӣ? (С.Улуғзода, Навобод).

Рафиқӣ кун ту **ба ёрони чонӣ,**

На ёре к-ӯ бувад ёри забонӣ.

(Роғиби Самарқандӣ, Панду ҳикматҳо)

Бояд гуфт, ки пуркунандаи бавосита ба воситаи пешояндҳои соддаи **аз, ба, дар, андар, то, бе,** пешояндҳои таркибии беизофаю изофии **онд ба нисбат, доир ба, ба чуз, дар хусуси, дар бораи, дар бобати, бо ҳамроҳии, дар назди, аз чониби, ба чониби, ба муқобили, бар зидди, ба чои, дар чои** ва ғайра ташаккул ёфта, ҳар кадом мувофиқи вазифаҳои грамматикӣ худ тобишҳо ва муносибатҳои мухталифро аз қабилӣ сарчашмаи амал, муқоиса, объекти муҳокима, сохта шудани предмет аз предмет, асоси амал, машғулият, шабоҳат, ҳамроҳӣ, иштироки касе дар амале ва ғайраҳоро бараъло нишон медиҳанд.

Пуркунандаи бавосита бо ёрии ин пешояндҳо ба воситаи ҳиссаҳои гуногуни нутқ ва таркибу ибораҳо ифода меёбад.

1. Ба воситаи исм: а) исми хос: Дар бораи **Айнӣ** бисёр касон шеър навиштаанд (**Ф.Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). Макаров **бо ҳамроҳии Шодӣ** хеста берун баромад (**Ч.Иқромӣ**, Шодӣ).

Аъзои пайрави чумлае, ки тарзи иҷрои амалу ҳолат, аломат ва замону мқон, сабабу мақсад, шарту ҳилофи қору харақати предметро нишон медиҳад, ҳол номида мешавад. Ҳол ба саволҳои **чӣ тарз, чӣ тариқ?, чӣ қадар?, ба мисли чӣ?, кай?, дар кучо?, чаро?, ба кадом мақсад?, ба кадом шарт?, бо вучуди чӣ?** ва ғайра ҷавоб мешавад.

Ҳол дар чумла ба воситаи ҳамаи ҳиссаҳои мустақили нутқ (ба ғайр аз феълҳои тасрифӣ), таркибу ибораҳои мухталиф ифода мегардад.

Ин аъзои пайрав ва ҳелҳои он тасаввути воситаҳои алоқаи грамматикӣ

ташаккул ёфта, муносибатҳои гуногуни маъноиро ифода мекунад.

Ҳол хусусан, ба воситаи зарф, исму ибораҳои исмӣ, таркибҳои чонишинӣ, феъли ҳолу ибораҳои он, масдару ибораҳои масдарӣ зиёдтар ифода мегардад: Пирамард **шитобкорона** роҳ мерафт (**С.Айнӣ**, Дохунда). Бача ҳам **шодикунон** гоҳ аз пеш ва гоҳ аз дунболба роҳ баромад (**С.Айнӣ**, Дохунда). **Имрӯз баъди кор** бо он қасс мактуб менависам (**Р.Чалил**, Бозгашт аз биҳишт).

Ханда мекардам **ба сӯи шаршара**,

Ханда меомад **зи ҳар санги дара**.

(Лоик, Рӯзи сафед).

Лекин **бо вучуди ин ӯ ба деҳа** маро ҳамроҳ гирифта меомад (**Р.Чалил**, Бозгашт аз биҳишт). **Барои чой дам карда** додан омада буд (**А.Шукӯҳӣ**, **Ҳ.Аскар**, Печутоби роҳҳо).

Ҳол аз рӯи маъно ва тарзу воситаҳои ба амалу аломат ва ҳолат вобаста шуданаш чунин тасниф карда мешавад: Ҳоли тарз, монандӣ, микдор, дарача, замон, макон, сабаб, мақсад, шарт ва хилоф.

2.Ҳоли тарз. Ҳоли тарзу тариқи иҷрои аломату амал ва қору ҳаракатро мефаҳмонад ва ба саволҳои чӣ тарз?, чӣ тариқ?, чӣ гунна?, чӣ хел? ҷавоб мешавад: Чавон кӯдакро оҳиста ба рӯи кӯрпача хобонд (**Р.Чалил**, Бозгашт аз биҳишт). Ҳамроҳрафиқ баромада, дар гӯшае **сар ҳам карда** нишаст (**С.Айнӣ**, Марги судхӯр). Уқобе **беҳаракат** парвоз мекунад (**П.толис**, Повест ва ҳикояҳо).

Ҳоли тарзи амал бо як қатор ҳиссаҳои нутқ, таркибҳои ва ибораҳои гунагун ифода мегардад. Дар ташаккули ҳоли тарз воситаҳои алоқаи грамматикӣ аз қабилӣ пешоянду пасояндҳо, бандакҳои изофӣ, чонишинӣ ва алоқаи ҳамроҳӣ саҳми босазое доранд.

Ифодаи ҳоли тарз, воситаи зарф. Азбаски вазифаи асосии нахви зарф ҳол мебошад, ҳамаи зарфҳои тарзи амал ба вазифаи ҳоли тарз истемол мегарданд: Чандин чуфт чашмони мисли олу сип-сиёҳи дурахшон **бесаброна** ва **кунҷковона** ба рӯям дӯхта шуданд (**Ф.Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). Меҳмони тоҷикро **меҳрубона** қабул кард (**А.Шукӯҳӣ**, **Ҳ.Аскар**, Печутоби роҳҳо). Пирамард **шитобкорона** роҳ мерафт (**С.Айнӣ**, Дохунда).

Бо ҳамон дасте, ки кардӣ инқилоб,

Дилпуруна давлати оличаноб.

(М.Турсунзода, Посбони оташ).

Ногаҳонба нармии гӯши ростам як чизи тез халида чиззӣ карда монд (С.Улуғзода, Субҳи чавонии мо). Боз як савор дартоз омад (С.Айнӣ, Куллиёт).

Ва воситаи сифат. Сифатҳое, ки дар чумла ба вазифаи ҳоли тарз меоянд, аломати амалу корро нишон медиҳанд: Онҳо боз якчанд дақиқа хомӯш роҳ гаштанд (Р.Чалил. Баҳор). Исто, аввал масъаларо дурусттар фаҳмен (Ч.Икромӣ, Шодӣ).

Ба вазифаи ҳоли тарз сифатҳо дар шакли такрор низ меоянд: Бурро-бурро чавоб дех(С.Айнӣ, Куллиёт). Духтарон хиромон-хиромон ба сахна наздик меоянд (Ф.Муҳаммадиев.Дӯстон тоҷи сар).

Ифодаи ҳоли тарз ба воситаи исм. Исмҳо дар шакли таркиб, яъне бо пешояндҳо ба вазифаи ҳоли тарз меоянд: Бой ба либосу кокулони Зӯхро аввал бо тааччуб, сонӣ бо тамасхур нигоҳ кард (Р.Чалил, Бозгашт аз бихишт). Вай сари сермӯяшро аз дарича бароварда, бо диққат ба Юсуф нигоҳ кард (П.Толис, Повест ва ҳикояҳо).

Бачагиам бекасу танҳо гузашт,

Бо дарав, бо хушачиниҳо гузашт.

(Лоик, Рӯзи сафед).

3. Ҳоли миқдор ва дарача. Ҳоли миқдор ва дарача аз чиҳати ифодаи маъно бо ҳам наздик Буда, миқдору дарачаи амалу аломат, кору ҳаракатро нишон медиҳанд. Ин навъ ҳол, хусусан, ҳоли миқдор аз чиҳати иҷрои вазифа ба муайянкунанда шабоҳат дорад.

Ҳоли миқдор. Ҳоли миқдор ба ягон андоза ба амал омадани кору ҳаракат, бардавомии такрори амал ва миқдори предметро мефаҳмонад ва ба саволҳои **чӣ қадар?, то чӣ қадар?, чандто?** чавоб мешавад. Гоҳ рӯзе **як бор**, гоҳ рӯзе **ду бор табу** ларз гирифтанд гирифт (**Х.Карим**, Повест ва ҳикояҳо). Дар бадали ҳар ҳафта се рӯз дусоати машқ кардан ва як рӯз қаровули кашидан моҳе 80 танга аз Ҳазина мегирад (С.Айнӣ, Куллиёт). **Ду моҳи тамом** пайваста хуб борид (С.Айнӣ, Куллиёт).

4. Ҳоли дарача.

Ҳоли дарача ба ин ё он дарача воқеъ шудан, ё нашудани амалу қору ҳаракат ва аломату муносибатро дар қумла мефаҳмонад. Ҳоли дарача ба саволҳои то чӣ дарача?, то қадом дарача?, қавоб мешавад: Ин қитобчаро ман **бисёр** писандидам (С.Айнӣ, Қуллӣёт). Вай чӣ қор қарданаширо **нағз** мефаҳмад («Садои Шарқ»).

Ҳоли дарача бо зарф, сифат, тарқиб ва ибораҳои исмию қонишинӣ, воҳидҳои фразеологӣ ва ғайра ифода мегардад.

а) Ба воситаи зарф. Ҳамаи зарфҳои дарача ба вазиҳои ҳоли дарача истемол мегарданд: Муқим **баъд аз қадре** тақя намудан боғ рост шуду ба роҳ даромад (Ч.Иқромӣ, Шодӣ). Модарам бо бақои ширқораш дар қонаи беғона **бисёр** азият меқашид (С.Улуғзода, Субҳи қавонии мо).

5. Ҳоли монандӣ

Ҳоли монандӣ амалу ҳаракат ва қору муносибатро аз қихати монандӣ ва ба таври қиёс нишон медиҳад ва ба саволҳои ба монанди чӣ? ба мисли чӣ? ва ғайра қавоб мешавад. Тир ва тарафи душман монанди борон меборид (С.Айнӣ, Дохунда). Зардолуи худрӯи пайванднадида ба қоми мо ба мисли қандақу мирсанқалиқоширин мерасид (Муҳаммадиев, Дӯстон тоқи сар).

Шуқуфта дилбари озод **қун** гулдаста мегаштӣ,

Ба ҳар як тоқи мӯят сад қавонро баста мегаштӣ.

(М.Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Ҳоли монандӣ дар қумла ба воситаи зарф, исм, ибораҳои исмӣ, қонишин, феъли қолу ибораҳои он, воҳидҳои фразеологӣ ифода, дар тақакқули онҳо воситаҳои алоқои грамматикӣ-пешоянду пасояндҳо, бандақи изофӣ, қамроҳӣ мавкеи маҳсус доранд.

1. Ҳоли монандӣ ба воситаи исм: Мард лақлак барин пойҳои луқи дароз дошт (А.Шуқӯҳӣ, Ҳ.Асар, Печутоби роҳҳо).

Аз рӯзҳои аввал донӣ маро, азизам,

Қ-аз зиндақи осон меқостам гурезам,

Монанди раъду барқеба абрҳо ситезам.

Чун буттаҳои сарсабз аз мағзи санг хезам,
Аз фарқи кўҳсорон чун шаршара бирезам.

(М.Турсунзода, Посбони оташ).

2. Ба воситаи сифат:

Чу нодон на дар банди падар бош,
Падар бигзору фарзанди хунар бош!

(Абдурахмони Чомӣ, Панду ҳикматҳо).

5. Ҳоли макон

Ҳоли макон чову макон, ибтидову интиҳо ва сӯи қору ҳаракатро мефаҳмонад. Ҳоли макон ба саволҳои **дар кучо?, ба кучо?, аз кучо?, то кучо?** ҷавоб мешавад. Боре як меҳмони хоричӣ бо ҳамсафаронаш ба Ленинобод меояд (Ф.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар). Аммо дар қишлоқи Лолазор шароит дигар шуд (Ч.Иқромӣ, Ман гунаҳкорам).

Обшор аз барии ӯ пош шуда,
Чониби дашту биёбон чорист.

(Лоик, Рӯзи сафед).

Ҳоли макон дар забони адабии ҳозираи тоҷик басо сермаҳсулу серистеъмол Буда, ба исм, таркибу ибораҳои соддаву таркибан доманадор фаровон ифода мегардад. Он гунна ҳиссаҳои грамматикӣ, ки ба вазифаи ҳоли макон меоянд, бо пешояндҳои соддаи **аз, ба, дар, то, пеши, паси, қафои, назди, паҳлӯи, атрофии, поени, болои,** пешояндҳои таркибии **дар назди, дар пеши, аз пеши, дар атрофии, аз қафои, аз болои, дар чониби, дар муқобили, аз тарафи, дар тарафи,** пешояндҳои такрори **пеш-пеш, пас-паси, нўг-нўги, таг-таги, сар-сари, бар-бари** ва ғайра сурат мегиранд.

Ба тақозои маъноӣ грамматикӣ ин пешояндҳо ҳоли макон тобишҳои зиёди маъноиро аз қабилҳои чову макон, сатҳу масофа, ба кадом сӯй равона будан, ибтидову сарчашма, ибтидову интиҳои қору ҳаракати предметро нишон медиҳанд.

Ҳоли замон кай, аз кай, то кай, кадом вақт иҷро шудани амал, қору ҳаракати предметро мефаҳмонад ва ба саволҳои кай?, кадом вақт?, то кадом вақт? ва ғайра ҷавоб мешавад: Имрӯз **баъди қор** ба он қасс мактуб

менависам (**Р.Чалил**, Бозгашт аз бихишт). **Як вақт** духтар ҳам наздик расида омад (**С.Айнӣ**, Дохунда). Яъне **дар вақташ** ба лексияҳо, семинарҳо мерафтаму дар соати ҳолӣ ба мулоқот ба духтарони шиносам метохтам (**Ф.Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар).

Ба мавсими дарав шаббош рафтӣ,
Ба хирманҷойҳо бедор рафтӣ.

(Лоик, Рӯзи сафед).

Ҳоли замон мувофиқи маънову мафҳумҳои калимаю ибораҳои алоҳида ва вазифаҳои грамматикаи пешояндҳою пасояндҳо замони воқеъшавии қору амалро аз се ҷиҳат нишон медиҳад: 1. Ибтилоёбӣ, 2. Интиҳоёбӣ, 3. Доимӣ ё худ ба таври умумӣ. Ин хусусиятҳои ҳолро дар зер дар аснои аз назар гузаронидани мисолҳо мушоҳида хоҳем кард.

Ифодаёбии ҳоли замон

Ҳоли замон дар ҷумла бо як қатор ҳиссаҳои нутқ алоҳида ва бо пешояндҳо, ибораҳои алоҳида ифода мегардад. Дар ташаккули ҳоли замон хусусан, пешояндҳои соддаи **аз, ба, дар, то, баъди** ва пешояндҳои таркиби **дар вақти, дар аснои, аз вақти, дар вақти, дар муддати, дар бадали, пеш аз, баъд аз** ва ғайра мавқеи босаво доранд.

1. Ба воситаи ҳелҳои исм, таркибу ибораҳои исмӣ ифода ёфтани ҳоли замон дар **бозгашт** Содирхон мулоқоташро ба шоир Кошиф ба хотир меовард (**Ф.Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). **Пас аз сӯҳбат** полковник Людников, Майер Максимов, летенант Осмухин **аз заминкан** берун баромданд (**Ф.Ниёзӣ**, Вафо).

Аллагӯён тифлро хобондаӣ,
То сахаргаҳворааш чунбондаӣ.

(М.Турсунзода, Посбони оташ).

Ниҳоят, **рӯзи видоъ** меҳмони хоричӣ дар аэропорт ба муаллим мегӯяд (**Ф.Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). **То посе аз шаб** дар зери барфи реза ва рӯи қабати ғафси барфи тоза гаштугузор мекардем (**Ф.Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). **Ин вақт** духтар ҳам наздик расида омад (**С.Айнӣ**, Дохунда). **Аз аввали моҳи январӣ соли 1942, баъд аз комилан ба анҷом**

расидани корҳои ташкилӣ қисми тирандозии тоҷикӣ ба давраи асосии таълими чангӣ-сиёсии худ сар кард (**Ф.Ниёзӣ**, Вафо).

2. Шумора ва ибораҳои шуморагӣ ба вазифаи ҳоли замон. Ба вазифаи ҳоли замон баъзан шумораҳои тартибӣ меоянд, вале ибораҳои шуморагӣ бештар истеъмол мегарданд: **Дуюм** ҳама меоянд, **8-ум** ба кор намераванд (рӯз «Тоҷикистони советӣ»). **Мо дар бистуми рамазон** дар хонаҳои бозори Ресмон даҳа нишастем (**С.Айнӣ**, Куллиёт)

Ҳоли сабаб.

Ҳоли сабаб сабаби ичро шудани, ё нашудани қору ҳаракат ва амалу ҳодисаи предметҳо мефаҳмонад. Ҳоли сабаб ба саволҳои аз чӣ сабаб?, ба чӣ сабаб?, ба кадом сабаб?, сабаб чӣ? ҷавоб мешавад. Бештарин аспҳояшон ҳам аз **бехӯроқӣ** талаф ва монда шуданд (**С.Айнӣ**, Дохунда). **Ба сабаби бисёр қор қарданам дар** хонаи Арбоб илиқҳои ман хушк шудааст (**С.Айнӣ**, Одина).

Ҳоли мақсад

Ҳоли мақсад барои чӣ ва ба кадом мақсад воқеъ шудани амалу ҳолат ва қору ҳаракатро мефаҳмонад ва ба саволҳои ба кадом мақсад?, ба чӣ мақсад?, барои чӣ? ҷавоб мешавад. **Барои шиносӣ** як пиёлагӣ чой нӯшем-чӣ (**А.Шукӯҳӣ**, **Ҳ.Аскар**, Печутоби роҳҳо). **Барои тақон нахӯрдан** сутуни баромадгоҳро ба панҷаҳои бачагонаи бориқу нозуқ маҳкам мегирифт (**Р.Чалил**, Бозгашт аз биҳишт). Сарбозори посбон мардумро ба ҳар тараф ронда, **барои ба арқ баровардани бандӣ** роҳ кушоданд (**С.Айнӣ**, Дохунда).

Ҳоли мақсад бо исму ибораҳои исмӣ, масдари ибораҳои масдарӣ ваз арф ифода гашта ба воситаи пешояндҳои **барои, аз барои, ба мақсад, ба нияти** сураат мегирад.

Ҳоли мақсад.

Ҳоли мақсад барои чӣ ва ба кадом мақсад воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода менамояд. Ҳоли мақсад бо зарфҳои мақсад, исм ва ибораҳои исмӣ, масдари ибораҳои масдарӣ ва феъли ҳол ифода меёбад.

Бо зарф. Зарфҳои мақсад дар забони адабии тоҷик ниҳоят кам мебошанд. Онҳо ба ин вазифа бевосита омада, бо эзоҳдиҳандаи худ бо роҳи ҳамроҳӣ

алоқаманд мешаванд: Шодй мақсади Дилбарро хуб медонист, лекин қасдан шӯхй карда, гапро кашол медод.... (Ч.Иқромӣ).

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Ба вазифаи ҳоли мақсад исмҳо ибораҳои исмӣ ба таври фаровон оянд ҳам ҳамаи исмҳо дар маврид истеъмом намеёбанд.

Соли гузашта барои саёҳат ба Душанбе мерафтаму дар ресторани вагон бо як одам шинос шудам (Р.Чалил).

Ҳоли шарт.

Ҳоли шарт ба кадом шарт иҷро шудани қору амал ва ҳаракати предметро ифода мекунад ва ба саволҳои ба кадом шарт?, ба чӣ шарт? ва шарт чӣ? ҷавоб мешавад. Доираи истеъмоли ҳоли шарт ва роҳҳои ифодабёбии он нисбат ба дигар навъҳои ҳол маҳдудтар буда, одатан ба воситаи исму ибораҳои исмӣ, ибораҳои феълӣҳолию масдар ва ибораҳои масдарӣ ифода меёбад. Дар ташаккули он асосан пешояндҳои **ба шарти, бо шарти, дар сурати** истеъмом мегарданд.

1. Ба воситаи исму ибораҳои исмӣ: **Ба шарти дамгирӣ** розӣ шудаанд (рӯз. «Ком. Тоҷикистон»). Баъд аз ду сол дар зиндон хобида, чанд бор қини подшоҳиро дидан ду таноб замини дар қаҳқашон доштаашро фурӯхта харҷ карда, **ба шарти қабули сарбозии амир** аз зиндон халос шудам (С.Айнӣ, Куллиёт).

Ҳоли ҳилоф.

Ҳоли ҳилоф аъзои пайвавест, ки мазмуну мафҳуми ягон қору амалро нисбат ба мазмуну мафҳуми қору амали дигар муқобил мегузорад. Ҳоли ҳилоф ба саволҳои **бо вучуди чӣ?, бар ҳилофи?** ҷавоб шуда, бо исму ибораҳои исмӣ, чонишинҳои ишоратӣ, ёли ҳол ва ибораҳои он, масдару ибораҳои масдарӣ, ифода мегардад ва ба воситаи пешояндҳои бо вучуди, бар ҳилофи, ба чои сурат мегирад: Лекин **бо вучуди ин** ӯ ба деҳа маро ҳамроҳ гирифта меояд (Р.Чалил, Бозгашт аз бихишт). Шумо **ба чои ёрӣ** додан ба ман гапҳои саҳт мезанед ва варқосӣ механдед (С.Айнӣ, Дохунда).

Сохти ҳоли ҳилоф.

Ҳоли ҳилоф таркибӣ, тафсилӣ ва чида мешавад.

а) Таркибӣ: **Бо вучуди ин** модарам лаб намекушрд (рӯз. «Комсомолии

Тоҷикистон»).

б) Тафсилӣ: **Аз ин чамъиятҳои калон чамъиятҳои сомеъон ва машкибон бо вучуди бо рӯҳи динӣ навиштагӣ будани рисолаҳои ҷон як дараҷа манфиати пешоваронро риоя мекарданд (С.Айнӣ, Куллиёт).**

в) Чида: **Дар ҳақиқат, Бозор ба ин қадар ноумедӣ, ба ин қадар ҳасрат ва бо ин қадар бадбинӣ ҳақ дошт (С.Айнӣ, Дохунда).**

1. Калима ва ибораҳои, ки маъно ва мафҳуми аъзоҳои чидашудаи ҷумларо дар бар мегиранд, калима ва ибораҳои ҳулосакунанда номида мешаванд. Сонияе тамоми ҳастӣ: офтоб, осмон, замин, мардум, шаҳр ва кӯча аз назари ӯ ғойб гаштанд ва фақат ду чашми дилфиреб, ду чашми фусункор ва аду чашми шаҳлоро дид (Ч.Икромӣ, Духтари оташ).

Дар мисоли боло **тамоми ҳастӣ** ибораи ҳулосакунанда буда, **офтоб, осмон, замин, мардум, шаҳр ва кӯча** аъзоҳои чидаи ҷумла мебошанд, ки бо ибораи ҳулосакунанда омадаанд.

Калима ва ибораҳои ҳулосакунанда ба вазифаи кадом як аъзо, ки наоянд, аъзоҳои чидаи ҷумла низ ба вазифаи ҳамин аъзои ҷумла меоянд. Чунончи, ибораи ҳулосакунанда ва аъзои чида ба вазифаи пуркунанда: Ҷумҳурияти Шӯравии Сусиёлисии Тоҷикистон аз **ҳафт округ** – Ҳисор, Қўрғонтеппа, кўлоб, Фарм, Панҷакент, Ўротеппа ва Хучанд иборат буд (А.Шукӯҳӣ, Ҳ.Аскар, Печутоби роҳҳо).

1. Калима ва ибораҳои ҳулосакунанда баъд аз аъзоҳои чида: Боз русҳо, украинҳо, немисҳо, ҳулоса. **қариб бист миллат** аҳлона зиндагонӣ мекунанд (Ф.Муҳаммадиев, Дустон тоҷи сар).

2. Аъзоҳои иловагии ҷумла

Унсурҳои алоҳидаи грамматикӣ, ки барои шарҳу эзоҳи иловагии ягон аъзои ҷумла хизмат мекунанд, аъзоҳои иловагии ҷумла номида мешаванд: Дар боғ дар хонаи пешайвондор-хучраи кори шоир воқеъ ва пеши хучра гулзор буд, дар гулзор садбаргҳои рангоранг, гули тоҷихӯрӯс, райхон, савсан, бунафша ва ғайра руста буданд (С.Улуғзода, Фирдавсӣ). Аммо сонӣ Шарифҷон (зикраш дар қисми «Ёддоштҳо» гузаштааст), ки гоҳо барои

ахволпурсӣ пешам меомад, ба ман меғуфт (**С.Айнӣ**, Куллиёт).

Дар ду мисоли боло аъзоҳои иловагӣ **ҳучраи кори шоир** ва **зикраш дар қисми «Ёддоштҳо»** гузаштааст мебошанд, ки аз аъзоҳои эзоҳшаванда бо дефис ва дар қавс чудо карда шудаанд.

Дар забоншиносии тоҷик аъзоҳои иловагии чумларо ба ду гурӯҳ чудо мекунад: баёнӣи истисноӣ ва воҳидҳои эзоҳӣ.

Баёнӣи истисноӣ

Баёнӣи истисноӣ ё худ чузъи иловагӣ барои шарҳу эзоҳи чузъи асосӣ, ки ягон аъзои чумларо таъмин мекунад, омада нисбат ба он аъзо синоним мешавад. Баёнӣи истисноӣ аз аъзои эзоҳшаванда бо дефис ва оҳанг чудо шуда, бар эзоҳи бисёр аъзоҳои чумла омада метавонад.

1. Бар эзоҳи мубтадо: Пиразан-**Қамарнисо** аз наберааш Мирзо хат гирифт (Р.Чалил. Бозгашт аз бихишт).

Мо-**падар ва писар** аз хона баромада ба ҳавлии бобоям рафтем (**С.Айнӣ**, Ёддоштҳо).

2. Бар эзоҳи пурқунанда: Саҳнаҳои мулоқоти киномеханик бо бачаҳо-ҳаводорони доимии кинои сайёр дар деҳот ранги баромаданд (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Ў ба устоди худ-Абдурахмони Чомӣ мурочиат карда, илтимос намуд (**С.Айнӣ**, Куллиёт).

3. Бар эзоҳи ҳолл: Рӯзи панҷашанбе-дуюми сентябр аз долони дарвозаи арк садои пой раванда ва ояндае шунида намешуд (**С.Айнӣ**, Куллиёт).

Ман аз мулки саодатманд – мулки тоҷикон оям.

Ба мисли аввалин бӯи баҳор аз бӯстон аям.

(М.Турсунзода, Посбони оташ)

Баёнӣи иятисноӣ бар эзоҳи навъҳои дигари ҳол низ меоянд ва чунон ки аз мисолҳои боло маълум мешавад, на фақат ба воситаи як калима, балки ба воситаи ибораҳо низ ифода мегардад. Агар аз чумла чузъи эзоҳшаванда истисно шавад, баниаи иловагӣ-истисноӣ вазифаи онро таъмин мекунад.

Воҳидҳои эзоҳӣ

Воҳидҳои эзоҳӣ аз баёнӣҳои истисноӣ фарқ мекунад. Яъне онҳо ба аъзоҳои эзоҳшаванда синоним нестанд ва ба савол ҷавоб намешаванд. Бештар

дар қавс гирифта шуда, нисбатан ба оҳанги пасту тезтар Хонда мешаванд. Танҳо воҳидҳои эзоҳие, ки ба як калимаю калимаҳои кӯтоҳкардашуда ифода гаштаанд, хусусияти синонимӣ мегиранд, зеро аз ҷиҳати маъно ва мазмун наздикӣ доранд: Аз дарахти сада (ғучум) як бандча шох зада гир (**С.Айнӣ**, Дохунда). Он рӯзҳо анҷумани ҷамъиятии умумииттифоқии матлубот (**центросоюз**) мегузашт (Ф.Муҳаммадиев, Дар он дунё).

Воҳидҳои эзоҳӣ вобаста ба инъикоси воқеа ва ҳодисаҳо аломату хусусият ва ҷараёни таърихӣ амалиёт, муносибатҳои гуногунро аз қабилӣ муайянкунандагӣ, пуркунандагӣ ҳоли инъикос менамоянд. Чунончи, муносибати ҳоли: Муаллиф даъвое дорад, ки дар айнӣ долузарби пахтачинӣ (**яъне моҳи сентябрь ё октябр**) саҳт борон бориду аз кӯҳсор сел омад ва ҳол он ки дар Тоҷикистон соли боронӣ чун қоида дар фасли баҳор (**март, апрель, май**) мешавад (**Ф.Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). Ҳамин қадар об рафта-рафта дар тангнои «Пули сангин» (**дар Норак**) аз ҷаҳор метр ҷо гузашта меравад (**Ч.Иқромӣ, А.Одинцов**, Аҷоиботи сафар).

1. Калима ва ибораҳое, ки ҷӣ гуна муносибат доштани гӯяндаро нисбат ба фикри гуфташуда нишон медиҳанд, калима ва ибораҳои туфайли номида мешаванд.

Калима ва ибораҳои туфайлӣ ба саволе ҷавоб намешаванд. Онҳо ҳамчун ҷузъи илова ҳисси шахси гӯянда ва нависандаро нисбат ба амалу қор, воқеаю ҳодисаи зикршаванда далолат мекунанд: Аммо, **хушбахтона**, ҳама бо сари ҳаму бинии овезон ноумед баромаданд (**Р.Ҷалил**, Бозгашт аз биҳишт). Ба гумонам аз ин хел домод шумо ҳам гумон намекардед (**Ч.Иқромӣ**, Хатлон).

2. Калима ва ибораҳои туфайлиро вобаста ба майлу ҳиссиёти шахси гӯянда, нисбат ба фикри зикршаванда ба хелҳои зерин тақсим қардан мумкин аст:

1. Калима ва ибораҳои туфайлие, ки азму ирода, гумон, шубҳа, боварӣ ва нобовариро нишон медиҳад: Ва он, бешубҳа, аз тарафи хонанда ба мамнуният қабул хоҳад шуд (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Ростӣ, духтареро ба ин дараҷаи зебой ва фаттонӣ аз ин пештар ҳеч гоҳ надида будам (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). **Рости гап**, ба сухани шумо бовариам намеоянд. **Эҳтимол**,

ин андеша ба муаллиф фикри бикр намуда бошад (**Ф.Муҳаммадиев**, Дўстон тоҷи сар). **Ба назарам**, солҳои саҳти гузаштаре ба ёд мелвард (**Ф.Муҳаммадиев**, Дўстон тоҷи сар). Мардум, аз афти кор, гумон мекунад, ки нависандаҳо низ рӯзҳои шанбею якшанбе истироҳат мекунанд (**Ф.Муҳаммадиев**, Дўстон тоҷи сар).

2. Калима ва ибораҳои туфайоие, ки шодӣ, хушҳоли, ҳаяҷон, афсӯс, андӯху ғамро мефаҳмонанд: **Хайрият**, ки дарс сар шуд (**С.Айнӣ** Марги судхӯр). **Хушбахтона**, саҳв карда Будама, Қандинов лҳиста-оҳиста ба нақл оғоз кард (**Ф.Муҳаммадиев**, Дўстон тоҷи сар). Аммо **сад афсӯс**, чавон ғайр аз орову торои чамоа ва либосаш дигар ба коре ҳавас надошт (**Ф.Муҳаммадиев**, Дўстон тоҷи сар). Саломатии Раҳим маатаассуф холо чандон таърифӣ нест (**Ф.Муҳаммадиев**, Дўстон тоҷи сар).

3. Калима ва ибораҳои, ки замина, таъкиди фикр, шарҳу эзоҳ, санадҳои муҳим ва муҳолифатро ифода мекунанд: Шумо, **аслан**, худатон одами хушризқ ҳастед, бинобар он ба сари ош расида омадед (**Ч.Икромӣ**, Духтари оташ). **Зотан**, анъанаҳои миллии тоҷикӣ хеле диққатҷалбкунандаанд (**рӯз**. Замонҳои пеш адибон, **хусусан**, ровиёни тоҷику форс дар чунин ҳолат «Қалам аз тасвири чамоли баркамолаш очиз бувад» мегуфтанду чони худро аз меҳнат ҳалос мекарданд (**Ф.Муҳаммадиев**, Дўстон тоҷи сар). **Ба ҳар ҳол**, рафтани шумо лозим буд (**рӯз**. «Тоҷикистони советӣ»). **Ба ибораи дигар**, инро шахтут меноманд (**рӯз**. «Пионерии Тоҷикистон»).

4. Як қатор калимаҳо, таркибҳо аз қабиле **раҳмат**. **офарин**, **болои чашм**, **нури дида**, **садқаи чонат**, **садқаат**, **садқаи сар**, **ачаб**, **ачабо** ва ғайра ба ҳамин вазифа истеъмол мегарданд.

5. Калима ва ибораҳои туфалие, ки сарчашма, фикр, услуб, тартиби баён,

Мухотаб

Калима ва ибораҳои ки предмети мурочиатшударо ифода мекунанд, **мухотаб** номида мешавад. Мухотаб аъзои мустақили ҷумла намешавад. Мухотаб дар назму наср баробар истеъмол мегардад. Ёдгор, ту ин ҷо чӣ кор мекуни? (**С.Айнӣ**, Дохунда).

Ту яктои манӣ, эй гул, таманнои манӣ, эй гул!

Агар чонам рамак дорад, туро ман дўст медорам!

(Лоик, Рўзи сафед).

Мухотаб дар муколама, шиору даъватномаҳо, мактубҳои расмию ғайрирасмӣ, қарордодҳо, қатънома, фамону мурочиатномаҳо, эълону арнома ва ғайра бештар истифода мегардад: Мухотабҳо шахсӣ ва ғайришахсӣ мешаванд.

1. Мухотабҳои шахсиро исмҳои ифодакунандаи шахс, чонишинҳои шахсӣ ва калимаҳои, ки нисбат ба шахс нигаронида шудаанд, ташкил медиҳад: **Ака Рустам!** Ба хонаводаи ту бахту толеъ рӯй овардааст (С.Айнӣ. Дохунда).

Ачаб коре шуд, **дўстам!** (Р.Чалил, Бозгашт аз биҳишт). Марҳамат, муаллим, ба чону дил бифармояд (Ч.Икромӣ, Хатлон).

Нигоҳи ҳайратат дар осмонҳаст,

Замин аз дард меларзад, писарчн!

(Гулрухсор, Оинаи рӯз).

Ҳазор андар ҳазоранд, эй Латофат,

Ҳама аз чанг хоранд, эй Латофат.

(Ш.Ёдгорӣ, Симои халқ).

2. Мухотабҳои ғайришахсӣ нисбат ба ҳайвонҳо, паррандагон, дарандагон, ходисаҳои табиату ҷамъияи равона карда мешаванд: **Эй рӯбоҳи маккор,** ман дигар аз ту наметарсам (рӯз. **Пионерии Тоҷикистон**). Хӯр, **Хайбарам,** хӯр – гуфт Некқадам ба сағ нигоҳ карда (С.Айнӣ, Ғуломон).

Халқи ҳиндуи ситамкашро расон аз мо салом,

Эй суруди ман, агар дорӣ ту ҳам болу паре.

(М.Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Савол ва супоришот:

1. Аҳамияти пайдоиши забон ва тараққиёти тарихии он.
2. Дар бораи назарияи тақлиди овозӣ маълумот диҳед.
3. Асосгузори назарияи садоҳои меҳнатӣ кадом олимон мебошанд..
4. Назарияи аҳди сотсиалӣ дар чандум аср ба вучуд омад.
5. Забоншиносӣ бо кадом илмҳо алоқаи зич дорад.

6. Калима аз мафҳум чӣ тафовут дорад.

Рӯйхати адабиёт:

1. Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносии тоҷик. –Душанбе: «Дониш», 1970.
2. Фозилов М., Ҳусейнов Х. Пайдоиши забон ва инкишофи он. – Душанбе, 1963 .
3. Бозидов Н. Муқаддимаи забоншиносӣ. –Душанбе: «Маориф», 1977.
4. Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. –Тошкент, 1996.
5. Азизов О. Тилшуносликка кириш. –Тошкент, 1999.
6. Абдуазизов А. Тилшуносликка кириш. –Тошкент, 2002.
- ӯринбоев Б., йӯлдошев Б. Тилшунослик асослари. –Тошкент, 2004.

Нақша:

1. Маълумот дар бораи чумлаҳои мураккаб.
2. Чумлаҳои мураккаби пайваст.
3. Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандақдор.
4. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандақ.
5. Чумлаи мураккаби пайвасти феъли ҳоли
6. Маълумот дар бораи чумлаҳои мураккаби тобеъ
7. Пайвандақҳои чумлаи мураккаби тобеъ
8. Хулоса

Чумлае, ки аз дув а зиёда чумлаҳои содда ташкил меёбад, чумлаи мураккаб номида мешавад. Ин таъриф чунин маъно дорад, ки таркиби чумлаи мураккаб аз ду чумлаи содда кам намешавад, вале зиёд шуданашон мумкин аст. Дар чумлаи мураккаб амалу ҳодиса ва фикри шахси ғояндаю нависанда батафсил ва барҷастатар зикр мегардад: **Рӯз сафе шуд, босмачиён гирди қалъа ҳам шитобкорона ба тарафи пушти қароргоҳи худ медаванданд (С.Айнӣ, Дохунда).**

Чумлаи мураккаб аз чумлаи содда ба кулӣ фарқ мекунанд. Чумлаи содда аз як калима ва ғурӯҳи калимаҳои бо ҳам алоқаманд, ки дорои як мубтадою як ё якчанд хабар мебошад, ташкил меёбад.

Чумлаҳои содда ҳам ҷиҳати таркиб мухталифанд. Дар баъзеи онҳо мубтадо, хабар ва аъзоҳои пайрав ҷида шуда метавонанд. Баъзе чумлаҳои соддаи ҷидааъзоеро вохӯрдан мумкин аст, ки қариб ҳамаи аъзоҳои он ҷида шуда, ба хабарҳои зиёди феъли ҳамоҳанг меоянд ва як банди калони нахвиро ташкил медиҳанд ва ба назар ҳамчун чумлаи мураккаб намудор мешаванд. **Чунончи: Ў китобро ягон-ягон ба даст гирифта, ба таъбироти савдогарона таъриф мекард ва хати ҳар кадоми онҳоро ба муаллифи он китоб, ё ба ягон котиби гузаштаи машҳур нисбат меод ва ба дасти кадом муллои машҳур расида аз мутолиаи ӯ гузаштанаширо ва дар хошияҳои аз тарафи ӯ қоидаҳои муҳим карда шуданаширо ба хубии хат ва ростнависи китоб илова**

менабуд ва дар фаровардани таърифи ҳар китоб, хариди гирифтани ўро ба бинандагон таълиф мекард (С.Айнӣ, Ёддоштҳо).

Чумлаҳои сода дар таркиби чумлаҳои мураккаб бо ду роҳ алоқаманд мешаванд: пайвасти ва тобеъ.

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти, чумлаҳои сода нисбатан озод ва мустақил мебошанд: **Армияи советӣ чун офтоб аз Шарқ ба Ғарб мерафту душман монанди соя аз он мегурехт (Р.Чалил, Бозгашт аз бихишт).**

2. Чумлаҳои мураккаби пайвасти хелҳои он

Чумлаҳои мураккаби пайвасти аз дув а зиёда чумлаҳои содаи мустақил тартиб меёбанд.

Мустақилољатии чумлаҳои сода агар аз як тараф, ба худ маъно ва мазмуни онҳо вобаста бошад, аз тарафи дигар, ба воситаҳои алоқии грамматикӣ вобастаанд: **Боз хомӯшӣ сар шуд, пас аз чанд дақиқа ба манзил наздик расиданд (С. Айнӣ, Дохунда). Суруд ба охир расид ва мардум як-як аз пай корхояшон рафтанд (М.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар).**

Чумлаҳои мураккаби пайвастро аз ҷиҳати муносибати маъноии байни чумлаҳои сода ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст.

1. Чумлаҳои мураккаби пайвасте, ки чумлаҳои содаи онҳо воқеа ва ҳодисаҳои бо ҳам алоқамандро инъикос кунанд ҳам, новобаста ба тақозои мазмуни аъзоҳои якдигар васл мешаванд ва агар яке истисно шавад, дигаре мазмунан зиёде намебинад: **Мурод бо шунидани ин воқеа дар хаёл фурӯ рафт ва бой барои баровардани Мурод бо ҳар гунна хаёлот боз давом намуд (С.Айнӣ, Ятим).**

2. Чумлаҳои мураккаби пайвасте, ки дар онҳо як чумлаи сода бо тақозои маъно ва мазмуни ягон аъзои чумлаи содаи дигаре васл мегардад: **Аз пас мошини дигаре меомад, ба он низ ҳамсафарони мо савор буданд (Ф.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар).**

Чумлаҳои мураккаби пайвасте, ки фақат аз ду чумлаи сода таркиб меёбанд: **Мачлис тамом шуд, ҳама таҳоратхоро тоза карда барои адои намози худ тайёр шуданд (С.Айнӣ, Дохунда).**

3. Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор

1. Чумлаҳои мураккаби пайваст ба воситаи пайвандакҳои пай ҳам (ва), (у), (ю), (ҳам... ҳам).

Ба воситаи ин пайвандакҳо чумлаҳои соддае бо ҳам васл мегарданд, ки онҳо муносибатҳои мухталифи маъноиро ва қабилӣ яхела, замонӣ, шумур, тасвир ва ғайра нишон медиҳанд: **Дар баҳорон лолаҳо мешукуфанд, дар тобистон меваҳо мепазанд (А.Шукӯҳӣ, Нияти нағз). Дар солҳои ҳафтад дар ин вазъ тағйирот ба майдон омад ва романи тоҷик ба тадқиқи рӯзгори муосир боз наздиктар расид (Ф.Мухаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Бухорои овоз аз босмаҷиён ҳам тоза гардид ва дар ҳамаи ҷои хоки Бухоро Ҳукумати Шӯроӣ таъсис шуд (С.Айнӣ, Дохунда).**

Чумлаҳои мураккаби пайваст ба воситаи пайвандаки **ва**. Ин пайвандак хеле сермаҳсул Буда, дар ташаккули чумлаҳои мураккаби пайваст, ки дар байни чумлаҳои соддаи онҳо муносибатҳои гуногуни маъноиро мушоҳида кардан мумкин аст, мавқеи махсусро ишғол мекунад. Алалхусус, муносибатҳои номбаршавии воқеаю ҳодисаҳо, сабабу натиҷа, эзоҳёбӣ, ҳамроҳӣ, замонии байни чумлаҳои содда бо ин пайвандак барҷастатар зоҳир мегарданд: **Вай бо хондани Латиф изҳори миннатдорӣ мекард ва мо кӯшиши худро боз бештар меафзудем (Ф.Мухаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Он рӯзи фирӯз расид ва шабона аз тӯйхона овози доира ба фалак мепечид (С.Айнӣ, Ёддоштҳо).**

4. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак мисли чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор аз дув а зиёда чумлаҳои содда ташкил меёбанд. Алоқии байни чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандакро, асосан, оҳанг ва муносибатҳои маъноии байни онҳо таъмин менамоянд: **Ману модарамро ба ин тараф кӯчониданд, модарам дар роҳ ҳалок шуд (Ф.Мухаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Баъд аз ду-се рӯз омада хабар гир, ман аҳволи туро ба коргузори вакили мухтор арз карда ҷавоб гирифта менам (С.Айнӣ, Дохунда). Рӯз ба охир расид, шаб домони сиёҳи худро ба рӯи замин ҷодир менамуд (Р.Чалил, Одамони ҷовид).**

Борон аз боридан бозистод, роҳ лой, ҳаво сард, рӯз гашт карда ба бегоҳӣ наздик кардааст (С.Айнӣ, Дохунда). Ҳоло ҳарду профессор, докторҳои илми таъриханд, хонашон пур аз бачаю кача, қатор-қатор набера (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

5. Чумлаи мураккаби пайвасти феъли ҳолӣ.

Чумлаи мураккаби пайвасти феъли ҳолӣ аз чихати тарзи ташаккулёбӣ ва оҳанги махсус гурӯҳи алоҳидаи чумлаи мураккаби пайвастро ташкил медиҳад. Дар он хабари чумлаи соддаи якум ба воситаи феъли ҳол ва хабари чумлаи соддаи дуюм бо феъли тасрифӣ ифода мегардад: **Охир хоб ғалаба карда, имомро сар додаму ба хоб рафтам (Р.Чалил, Бозгашт аз бихишт). Иштироккунандагони конкурс ғайриихтиёр аз сафарҳои бонизомашон баромада, баъзеҳо шикамҳояшонро дошта аз сидқи дил механдиданд (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Офтоб ханӯз он қадар баланд нашуда, мо ба чорроҳаи бозори шахрамон расидем (Р.Чалил, Бозгашт аз бихишт).**

Чумлаҳои соддаи ин тарзи чумлаи мураккаби пайваст ҳам муносибатҳои гуногуни маъноиро нишон медиҳанд: Чунончӣ: а) Муносибати умумӣ-эзоҳӣ: **Вазифаи Мирзобадеъ дар хонаи Латифҷон маҳдум вакили харҷӣ Буда, ҳама чизҳои рӯзгор-хӯроқӣ ва пӯшокиро ӯ харида тайёр мекард (С.Айнӣ, Куллиёт). Дарси дар се чой хонда шудани дарси дарсхонагӣ Буда, инро аввал ба сифати домуллои кунҷакӣ дар пеши мулло Абдуссалом мехондем (С.Айнӣ, Ёддрӯштҳо). Ҳавлии ӯ иборат аз як роҳрави чоркунҷа Буда, дар болои вай як болохонача бино ёфта буд (С.Айнӣ, Ёддоштҳо).**

б) Муносибатҳои ҳамзамонӣ, пайҳамзамонӣ ва сабабу натиҷа: **Айёми тобистон Буда, вақтҳои рӯйхавлиҳобӣ буд (С.Айнӣ, Ёддоштҳо). Аммо чун тирамоҳ омада, вақти хондан мешуд, ноилоч баргаштан лозим меомад (Р.Чалил, Бозгашт аз бихишт). Дари кӯча ғижжос карда кушода шуд, поймони Пулод шунида шуд (Р.Чалил, Одамони ҷовид). Бандӣ аз хуш рафта ва баданаш ҳам карахт шуда буд (С.Айнӣ, Фуломон).**

в) Муносибатҳои қиёсӣ, хилофӣ: **Як қисми аскарони сурх ба қишлоқ зер карда даромада, қисми дигар аз тарафи кӯҳ нигоҳ карда асп монд (Р.Чалил,**

Одамони човид). **Ин роҳ монанди роҳҳои зеризаминӣ боляш пӯшида набуда, балки сар то сари бомаш монанди иморатҳои баланд кушода мебошад (С.Айнӣ, Дохунда).**

Чунон ки мушоҳидаи мисолҳои боло маълум мешавад, баъди чумлаҳои соддаи якум илова шудани чумлаҳои соддаи дуум ҳатмист, зеро мафҳуми маъноӣ амиқи анҷомӣ тавассути онҳо зоҳир мегардад.

Чумлаҳои мураккаби тобеъ аз чумлаҳои мураккаби пайваст ба кулӣ фарқ мекунад. Дар чумлаҳои мураккаби пайваст чумлаҳои содда нисбатан баробарҳуқуқанд. Аммо дар чумлаҳои мураккаби тобеъ як чумлаи содда ба чумлаи соддаи дигар тобеъ аст. Чумлаи тбеъкунанда сачумла буда, чумлаи тобеъшаванда, чумлаи пайрав мебошад, ки сарчумларо аз ягон ҷиҳат: тарзи иҷроӣ амал, замонӣ макон, сабабу мақсад ва ғайра шарҳу эзоҳ медиҳад. Дар наҳви чумлаҳои содда, чунон ки аз назар гузаронидем, сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав мавҷуданд. Дар наҳви чумлаҳои мураккаб вобаста ба он сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав чумлаҳои пайрав мушоҳида мегарданд. Агар аъзоҳои пайрав ба воситаи калима, таркиб ё ибораҳои гуногун ифода ёбанд, чумлаҳои пайрав бо чумлаҳои содда ифода ёфта, ба сарчумлаҳои худ тобеъ мегарданд. Ин ду ҳиссаи наҳвӣ ҳамфарқ доранд ҳам умумият. Умумияташон ин аст, ки ба як ҳел савол ҷавоб мешаванд, фарқашон ин аст, ки яке дар таркиби чумлаҳои содда меояд, дигаре дар таркиби чумлаи мураккаб.

1. Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ Панҷ хели воситаи алоқа мушоҳида мегардад, ки чумлаҳои пайрав тавассути онҳо ба сарчумлаҳо тобеъ мегарданд: **Пайвандакҳо, мутобиқати шаклҳои феълӣ** (хабари сарчумлаҳо ва чумлаи пайрав), **калима ва таркибҳои ҳамнисбат, оҳанг ва ҷои сарчумлаҳою чумлаҳои пайрав**. Лекин шарт нест, ки ҳамаи ҳелҳои чумлаҳои пайрав ҳатман бо ҳамаи ҳамин Панҷ хели воситаи алоқа ба сарчумлаҳои худ тобеъ гарданд.

2. **Пайвандакҳо.** Пайвандакҳои чумлаи мураккаби тобеъ нисбат ба пайвандакҳои чумлаи мураккаби пайваст хеле зиёд буда, онҳо мувофиқи мазмуну маъноӣ грамматикӣ худ вобаста ба ҳелҳои гуногуни чумлаҳои пайрав

чудо мешаванд: **ки, вақте ки, ҳангоме ки, даме ки, чӣ қадаре ки, ҳар қадаре ки, дар ҳолате ки, дар вазъияте ки, бе он ки, монанди он ки, ба мисли ин ки, зеро, чунки, агар, ба шарте ки, гарчи, бо вучуди он ки, бар хилофи ин ки** ва ғайра.

2. **Калима ва таркибҳои ҳамнисбат.** Калима ва таркибҳои ҳамнисбат дар таркиби ҳама гунна сарчумлаҳо намеоянд. Агар дар таркиби ин ё он сарчумла ояд, чумлаи пайрав ҳатман онро шарҳу эзоҳ медиҳад: Кўчаҳои танги шаҳр аз барфи ҳавлиҳо **чунон** пур шуда буданд, ки **қариб ба бомҳо мерасиданд** (С.Айнӣ, Марги судхўр).

Калима ва таркибҳои ҳамнисбат дар таркиби аксарияти сарчумлаҳои чумлаҳои пайрави гуногун омада метавонанд. Ин чиҳатро дар фаслҳои минбаъда мушоҳида хоҳем кард.

3. **Мутобиқати шаклҳои феълӣ.** Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ ҳамеша хабари чумлаҳои содда бо як сиғаи феълӣ ифода намегарданд. Баъдтар чумлаҳои пайравро мебинем, ки агар хабари сарчумлаҳои ба воситаи сиғаи хабарӣ ифода ёфта бошанд, хабарҳои худ ба воситаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ, амрӣ ё баръакс сурат мегарданд.

Мутобиқати шаклҳои феълӣ дар муайян намудани хелҳои гуногуни чумлаҳои пайрав мавқеи калон доранд. Хусусан, дар таъмин намудани хелҳои чумлаи пайраве, ки бо як хел пайвандак ба сарчумла тобеъ мегарданд.

4. **Оҳанг.** Ҳар як чумлаи пайрав оҳанги махсус дорад. Агар оҳанг дуруст риоя карда шавад, навъи чумлаи пайрав ба хубӣ муайян карда мешавад. Мақоми он, хусусан, дар чумлаи мураккаби тобеи бепайвандак боз ҳам равшантар мегардад.

5. **Чои сарчумла ва чумлаи пайрав.** Дар забони адабии ҳозираи тоҷик чои сарчумла ва чумлаҳои пайрави гуногун як хел нест.

Чумлаҳои пайраве ҳастанд, ки ҳамеша баъди сарчумла меоянд. Ба ин гурӯҳ пайравҳои **хабар, пурқунанда ва натиҷа** дохил мешаванд, зеро онҳо рдатан хабару ягон узв ва натиҷаи қору амали сарчумларо эзоҳ медиҳанд: Ҳуррият ҳамин будааст, ки **касе ба касе зулм карда наметавонистааст** (С.Айнӣ,

Гуломон).

Гуруҳи дигари чумлаҳои пайраве ҳастанд, ки ҳам дар аввал, ҳам дар мобайн ва ҳам дар охир сарчумла чой мегиранд.

Ин гуруҳро чумлаҳои пайрав **мубтадо, микдору дарача, монандӣ. тарзи амал, замон, сабаб, мақсад, шарт ва хилоф** ташкил медиҳанд.

Чумлаҳои пайрави муайянкунанда дар мобайн ва охири сарчумла меояд. Чумлаи пайрави макон одатан дар аввал ва мобайни сарчумла чой мегирад.

Чои чумлаҳои пайрав низ ҳамчун воситаи алоқа барои равшан шудани ин ё он хели чумлаи пайрав хизмат мекунад.

Чумлаи пайраве, ки чонишини ба вазифаи мубтадои сарчумла омадаро шарҳу эзоҳ медиҳад, чумлаи пайрави мубтадо номида мешавад.

Чумлаи пайрави мубтадо ба саволҳои ки?, кихо?, чӣ?, чихо?, ҷавоб мешавад. Ҳар кӣ дида дур бошад, аз дил дур Аси (**Фолклор**). Ҳеч мумкин нест, ки **Фирӯза ягон ҳунар надошта бошад (Ч.Икромӣ, Духтари оташ)**.

Ҳар кӣ суҳанро ба Суҳан зам кунад,

Қатрае аз ҳуни чигар кам кунад.

(Панду ҳикматҳо).

Чумлаи пайрави мубтадо аз ҷиҳати тарзи ташаккул, вазифа ва чой ба ду гуруҳи ҷудо карда мешавад.

1. Чумлаи пайрави мубтадо, ки бо чонишинҳои шахсӣ-таънӣ сар шуда пеш аз сарчумла меоянд. Воситаҳои алоқаварии ин гунна чумлаҳои пайравро оҳанг ва мутобиқати шаклҳои феълӣ ташкил медиҳанд: **Ҳар кас кӣ ба замин меафтид, ӯ кушташуда ҳисоб меёфт, (С.Улуғзода, Субҳи ҷовонии мо). Ҳар кӣ ҷавоб дода натавонад, вай бой додагӣ ҳисоб меёбад (С.Айнӣ, Ёддоштҳо).**

Ҳар кӣ ба мардумон хиёнат кард,

Нарасади ҳаргиз ӯ ба неъмату ноз.

(Чомӣ, Панду ҳикматҳо).

Ҳар кӣ ба молу асбоби худ ба колхоз аъзо шуда медарояд, вай барои молаш ҳаққи ҷудогона мегирад (Ч.Икромӣ).

2. Чумлаҳои пайрави мубтадо, ки баъди сарчумла омада, бо пайвандаки

ки тобеъ мегарданд ва чузъи асосии хабари сарчумлаҳояшон ба воситаи **исм, сифат, чонишин, феъл, зарф** ва калимаҳои модалии **зарур, лозим, даркор** ифода мегарданд: Лекин маълум набуд, **ки ин чунбиши сар ишорат ба чавоби салом буд, ё чунбиши оддии вай буд** (С.Айнӣ, Ёддоштҳо). Шарт нест, **ки ин корро худат кунӣ** (Р.Чалил, Одамони ҷовид). Маҳол аст, **ки хунармандон бимиранду беҳунарон чои эшон бигиранд** (Саъдӣ, Гулистон). Он маннам, **к-андар миёни хоку хун бинӣ саре** (Саъдӣ). Кист он, **ки ин айёми нозанини умрро аз сар нагузаронида бошад** (Ғ.Мирзо, Ҳангоми дидор). Ба хаёлам намерасид, **ки ў маро дастёри оддии худ барин кор фармуданист** (Ф.Муҳаммадиев, Дар он данё). Кам мемонад, **ки ўро пора-пора кунад** (М.Хусейн, Кина). Аз ин чихат лозим меояд, **ки пули қарздории туро ба фоидаи муайян гардонад** (С.Айнӣ, Дохунда).

Чумлаи пайрави хабар

Чумлаи пайраве, ки чонишинҳои ишоратӣ ва таркибҳои чонишинии ба вазифаи хабари сарчумла омадаро шарҳу эзоҳ медиҳад, чумлаи пайрави хабар номида мешавад. Чумлаи пайрави хабар ба саволҳои **чист?, кист?, чӣ аст?, чӣ шуд?, чӣ ва ғайра** чавоб шуда ба сарчумла бо пайвандаки ки тобеъ мегардад ва баъди он меояд: Як норасоии публицистикаи ҳачвӣ, хусусан, фелетон ҳамин аст, **кивай аз паси органҳои тафтишотии давлат кашола мешавад** (Ф.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар).

Дўст он аст, **ки бигирёнад,**

Душман он аст, **ки бихандонад.**

(Панду ҳикматҳо).

Чумлаҳои пайрави хабар бо сарчумлаи худ тарзи махсуси ташаккули дорад, яъне хабари сарчумлаҳои он бо исму чонишинҳо ва ғайра ташкил ёфта, мубтадоҳои он бо исму ибораҳои исмӣ ва чонишинҳо ифода мегардад.

1. Бо исму ибораҳои исмӣ ифода ёфтани мубтадои сарчумла: Эҳтимол сабаб ин бошад, **ки иди имсолаи занон рангу бӯи дигаре дорад** (Ф.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар). Кайфияти зиндагонии инсон дар ҳамин аст, **ки вай ба дигарон мадад кунад** (Ч.Икромӣ, Духтари оташ).

Шоирй он аст, ки бо завқи шеър,
Беватанро оварад сӯи Ватан.

(Лоик, Рӯзи сафед).

Таги гап дар ин чост, **ки ў аз мадраса бино кардани худ пушаймон аст**
(С.Айнӣ, Куллиёт).

2. Бо чонишинҳо ифода ёфтани мубтадои сарчумла: Ту он нестӣ, **ки падарам туро аз дасти фарангиён ба даҳ динор харид** (Саъдӣ, Гулистон).

Ту он, ки дар ин чаҳон дода ба манн,
Танҳо на чаҳон, ки чисму чон дода ба манн.

(Ҳ.Юсуфӣ, Мачмӯаи шеърҳо).

Чумлаи пайраве, ки исми ба вазифаи аъзоҳои гуногуни сарчумла омадаро шарҳ медиҳад, чумлаи пайрави муайянкунанда номида мешавад:
Ҳама ба тарафе, **ки вай ишорат карда буд**, чашм дӯхтанд (С.Айнӣ, Дохунда).

Дар ин мисол чумлаи пайрави муайянкунанда **вай ишорат карда буд** бар эзоҳи исми **тарафе**, ки дар таркиби сарчумла ба вазифаи ҳоли макон омадааст, истеъмом гаштааст.

Чумлаи пайрави муайянкунанда ба саволҳои **кадом?**, **чӣ хел?**, ҷавоб шуда, ба сарчумла асосан бо пайвандаки **ки** тобеъ мегардад ва ҳамеша баъд аз аъзои эъзоҳшаванда меояд. Аъҳои эзоҳшаванда бошад, бештар вақт артикли муайянкунанда **е** қабул мекунад. Чумлаи пайрави муайянкунанда бар эзоҳи ҳамаи аъзоҳои чумла омада метавонад.

1. **Бар эзоҳи мубтадо:** Саре, ки **ишқ надорад**, кадуи бебор аст (Саъдӣ, Панду ҳикматҳо).

Нӯше, **ки ҳавас мекунӣ аз суфраи золим**,
Нешест, **ки аз хонаи занбӯр барояд**.

(Сайидо. Панду ҳикматҳо).

2. **Бар эзоҳи муайяншаванда:** Дар ҳамон истгоҳе, **ки духтар аз он савор мешуд**, таваққуф менамуд (Р.Чалил, Бозгашт аз биҳишт).

Бо ҳамон дасте, **ки боғ оростӣ**,
Кишвари гул-гулшукуфон хостӣ.

(М.Турсунзода, Посбони оташ).

Даруни клуби гарнизон, **ки иборат аз як хонаи вайрокаи маҳаллисохт аст**, дар сардӣ аз берун камтар фарқ дорад (С.Айнӣ, Дохунда).

3. **Бар эзоҳи пуркунанда:** Ин аскарон дар Файзобод, ба як миқдор аскароне, **ки пеш аз он дар он чо буд**, ҳамроҳ шуда атрофии худро мустаҳкам карда, чанд гоҳмонданд (С.Айнӣ, Дохунда). Саидхӯча он чиро, ки аз Саргузаронида буд, тез-тез нақл кард. (А.Шукӯҳӣ, Ҳ.Аскар, Печутоби роҳҳо).

Ба ҳар коре, **ки ҳиммат баста гардад**,

Агар хоре бувад, гулдаста гардад.

(Саъдӣ, Панду ҳикматҳо).

4. **Бар эзоҳи ҳол:** Чумлаи пайрави муайянкунанда бар эзоҳи аксарияти хелҳои ҳол истеъмол мегардад:

Ҳоло чанд мисоли намунавӣ: а) **Бар эзоҳи ҳоли макон:** Худи ҳамон сол буржуазияи Америка дар чое, **ки хуни коргарон рехта буд**, ҳайкали пулиеро гузошт (Р.Чалил, Бозгашт аз бихишт).

б) **Бар эзоҳи ҳоли замон:** Дар он рӯзҳое, **ки тамоми мардум барои беталаф ғундоштани ҳосили пахта ҳар соату сонияро ғанимат медонист**, ӯ дар чувтучӯи роҳхати истироҳатӣ буд (рӯз. «Тоҷикистони советӣ»).

в) **Барои эзоҳи ҳоли монанди:** Гулрӯ аз рӯи эҳтиёт дар кассаи амонатгузорӣ не, монанди гурбае, **ки пасандозашро зери хок мекунад**, ба ҳар чо панаҳу пинҳои менамуд (Р.Чалил, Бозгашт аз бихишт).

5. Бар эзоҳи хабар: Ҳофизоне ҳастанд, **ки ҳушу ёдашон бештар гирифтани садои худашон аст**. Муҳиддин Хочаев аз чумлаи адибонест, ки ба кори эҷодӣ ба чиддияти том назар мекунанд (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Бе дарди дил касест, ки дилбар надоштааст,

Ба дарди сар касест, ки худ сар надоштааст.

(Лоик, Рӯзи сафед).

Чумлаи пайрави пуркунанда.

Чумлаи пайраве, ки хабари сарчумларо пурра карда онҳоро эзоҳ

медихад, чумлаи пайрави пуркунанда номида мешавад. Халқ мегӯяд, ки **ноумед шайтон аст (А.Шукӯҳӣ, Ҳ.Аскар, Печутоби роҳҳо).** Яке аз донишмандони гузашта гуфтааст, ки **дарачаи маданиятнокии чамъиятро аз вазъияти замон дар он муайян метавон кард. (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).**

Чумлаи пайрави пуркунанда ба сарчумла бо пайвандаки ки тобеъ гашта ба саволҳои **чӣ?, чиро?, киро?, ба кӣ?, ба чӣ?** ва ғайра ҷавоб мешавад.

Чумлаи пайрави пуркунанда аз ҷиҳати вазифа ва тарзҳои грамматикӣ дух ел мешаванд.

1. Чумлаҳои пайрави пуркунандае, ки одатан мазмуни сарчумлаи ноқисро пурра мекунад. Ноқисии сарчумлаҳо ба воситаи хабарҳо мушоҳида мегардад: **Аз ин сабаб мехостам, ки соати ҳамсафара ба ӯ ҳар чӣ зиёдтар тўлонӣ бошад (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).** Ман гумон дорам, **ки онҳо ба ҳукуматҳо хабарҳои дурӯғу ростро расонанд (С.Айнӣ, куллийёт).**

Боз мехоҳам, ки аз нав кўдаки нодон шавам,

Боз мехоҳем, ки аз нав кўдаки гирён шавам.

(Лоик, Рўзи сафед).

Қоматат гўяд, ки зебой маннам,

Чашми ту гўяд, ки донной маннам.

(М.Турсунзода, Посбони оташ).

2. Чумлаи пайрави пуркунандае, ки ҷонишинҳои ишоратӣ ва таркибҳои ҷонишинию ҷузъҳои тобеи баъзе ибораҳои исми ба вазифаи пуркунанда ва хабари таркибӣ омадаро эзоҳ медиҳанд: **Ту ҳаминро нағз дон ва аз хотир набарор, ки хандидан ва завқидан – ин хиёнат кардан нест (Ҳ.Карим, Окшуда).** Инро ҳам фаҳмидам, **ки ӯ бо ояндаи хубе умедвории қавие доштааст (С.Айнӣ, Куллийёт).** Дигар ба он тоқат кардан мумкин нест, **ки бинокорон аз бачагон қарздор шуда монанд («Маориф ва маданият».** Ҳафтаҳо дар интизори он будам, **ки кай муаллим дарсро аз ман мепурсида бошад. (Ҳ.Ирфон, Дар кулбаи кобистон).**

Чумлаи пайрави пуркунанда ба сарчумла бе пайвандак – бо оҳанг ҳам тобеъ

мегардад: Ў гумон мекард, сари синааш дамида рафта истодааст (С.Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави андозаю миқдор

Чумлаи пайрави андозаю миқдор то кадом андоза ва чӣ қадар иҷро шудани амали сарчумларо эзоҳ медиҳад ва ба саволҳои чӣ қадар? то чӣ андоза?, то кадом андоза?, то кадом дарача? ва ғайра ҷавоб мешавад: Ҳар чӣ қадаре ки машина бештар роҳ мепаймуд, ҳамон қадар ҳаёли ӯ ба дуриҳо парвоз мекард (Ф.Ниёзӣ, Вафо). Санъати возаю гулдон пирамардро, чӣ қадаре ки шефтан худ карда бошад, расмҳои дафтар ӯро ҳамон қадар вола кард. (Р.Чалил, Бозгашт аз бихишт).

Ин чумлаи пайрав бо пайвандакҳои **чӣ қадаре ки, ҳар чӣ қадар (е) ки, ба андозае ки, то дарачае ки, то ба дарачае ки, то андозае ки, то ба андозае ки, ба қадре ки** бештар дар аввал ва мобайни сарчумлаҳо меояд: **Юнусбой ҳар қадар ки фикр мекард, димоғаш боз зиёдтар месўхт (С.Улуғзода, Навобод). Ҳарқадар ки фоида зиёд мешуд, иштиҳои пахтачиёни гурусначашм ҳам ҳамон қадар зиёд мегардид. (С.Айни, Куллиёт). Ман аз тарси ғалтидан ҳар қадар ки ба ёли вай сахттар мечаспидам, динг-динги вай ҳамон қадар зиёдтар мешуд (С.Айни, Куллиёт).**

Чумлаи пайрави андозаю миқдор бо пайвандакҳои ки баъди сарчумла меояд ва калимаю таркибҳои ҳамнисбати **чунон, ончунон, ин қадар, ба дарачае, ба андозае** ва ғайраро шарҳу эзоҳ медиҳад: Қомати ӯ чунон мавзун буд, ки бинанда гумон мекард, вазидани боде кифоя аст, ӯро аз по дарафтонад (Р.Чалил, Бозгашт аз бихишт). **Ҳамчунон** нозанин, ки ҳеч ин хел духтарро дар умри худ надида будам (Афсонаҳои халқи тоҷик). Ӯ чаву бедаро ба қадре талаб кард, ки дар як сол ба як асп расид (С.Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави тарз

Чумлаи пайраве, ки тарзу тарик ва дар ягон ҳолат иҷро шудани амали сарчумларо шарҳу эзоҳ медиҳад, чумлаи пайрави тарз номида мешавад: Ӯ,

дар ҳолате ки рӯйнокӣ Сару поҳояшро бар рӯи билиштҳо баланд карда меҳобид, ба мо ҳикоя мегуфт (С.Айнӣ, Куллиёт).

Дар ин мисол дар ҳолате ки рӯйнокӣ Сару поҳояшро бар рӯи болиштҳо баланд карда меҳобид чумлаи пайрави тарз Буда, ба сарчумла бо пайвандаки дар ҳолате ки тобеъ гаштааст ва дар мобайн омадааст.

Чумлаи пайрави тарз ба саволҳои чӣ тарз?, чӣ тарик?, дар кадом ҳолат?, дар кадом вазъият? чавоб мешавад. Бо пайвандакҳои дар ҳолате ки, дар вазъияте ки, ба тавре ки, ба тарзе ки, бе он ки, бе ин ки, гоҳ дар аввал ва гоҳ дар мобайн ва баъзан дар охири сарчумла меояд: Падарам, дар ҳолате ки аз дидари дӯсташ шод буд, ба модарам гуфт (С.Улуғзода, Субҳи човонии мо). Дигарон ҳам, бе он ки чӣ гуфтанишон маълум шавад, фарёд мекашиданд (С.Айнӣ, Дохунда). Вай ба рӯи меҳмонон зӯрбазӯракӣ табассум мекард, ба тавре ки ўро дида раҳми қас меомад (С.Улуғзода, Субҳи чавони мо). Ҳамдам –зани қалони бой аз пеши шавҳараш, дар ҳолате ки дар дасташ як хўша набот буд, баргашта омад (С.Айнӣ, Ятим).

Чумлаи пайрави тарз бо пайвандаки ки асосан баъди сарчумла меояд ва қалимаю таркибҳои ҳамнисбатро эзоҳ медиҳад: Вай бояд тарзе навишта шавад, ки дар он матлаби нависанда ҳам равшан, ҳам шавқовар ва ҳам пандомўзифода ёбад (Ф.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар). Об ба тарзе баста шуд, ки як чакрааш ҳам аз замин боз пас намегашт (С.Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави монандӣ.

Чумлаи пайраве, ки мазмуну амали худро нисбат ба мазмуну амали сарчумла аз ҷиҳати монандӣ ва шабоҳат нишон медиҳад, чумлаи пайрави монандӣ номида мешавад. Комиссар аз чояш хеста, ба ў наздик омад, мисли ин ки бачаро навозиш мекарда бошад, ба қифти ў зада гуфт (Ҳ.Карим, Ҳикояҳо).

Аз ин мисол мисли ин ки бачаро навозиш мекарда бошад, чумлаи пайрави монандӣ Буда, дар мобайни сарчумла омадааст.

Ин чумла пайрав ба саволҳои ба мисли чӣ?, ба монанди чӣ? чавоб мешавад ва дорои пайвандакҳои зиёд мебошад. Бо пайвандакҳои мисли ин (он)

ки, монанди он (ин) ки, ба монанди ин (он) ки, ба мисли он (ин) ки, гўё, гўё ки, ба тавре ки, ба тарзе ки, ба тариқе ки, ба тартибе ки, чй навъе ки, чй тарзе ки пайраве номбурда дар аввал, мобайн ва баъди сарчумла низ меояд: **Чй тавре ки як касбро ба касби дигар табдил додан ба осонй муяссар намегардад, омўхтани ин сабақ ҳам осон набуд (Ф.Ниёзй, Вафо).** Шокир як пиёлачаро аз арақ пур карда, **чунон ки об мехўрда бошад**, бе ҳеч рўтуршқунию ларзидан ба сар кашид (Ф.Ниёзй, Вафо). Зан, **гўё ки мо ду бародарро бо ҳам муқоиса мекарда бошад**, гоҳ ба Азизхон нигоҳ мекард ва гоҳ ба ман (С.Улуғзода, Субҳи чавони мо). **Монанди он ки кассе аз сарашон оби хунук рехта бошад**, ҳамагй хомўш шуданд (Ҳ.карим, Ҳикояҳо).

Чумлаи пайрави монандй бо пайвандаки **ки** баъдисарчумла омада калима ва таркибҳои ҳамнисбатро эзоҳ медиҳад: **Чунон сахт хоб рафтам, ки гўё дар шиками модарам бошам (Р.Чалил, Бозгашт аз биҳишт).**

Бибиоиши худро ба Ибод чунин вонамуд кард, **ки гўё Одина дар хонаи хўчаинаш бошад (С.Айнй, Одина).**

1. Чумлаи пайрави замон.

Чумлаи пайрави замон замони воқеъ гардидан ва ё нагардидани амали сарчумларо эзоҳ медиҳад ва ба саволҳо кай?, кадом вақт?, аз кай?, то кай? ва ғайра чавоб мешавад: Вақте ки тарс сар мешавад, ақлу фаросат чои худро ба пастию разолат мезанад (А.Шукўҳй, Ҳ.Аскар, Печутоби роҳҳо).

Аз ин мисол **вақте ки тарс сар мешавад**, чумлаи пайрав Буда, ақлу фаросат чои худро ба пастию разолат медиҳад, сарчумла аст.

Чумлаи пайрави замон дорои пайвандакҳои зиёд мебошад. Аммо ичро шудан ва нашудани амали сарчумлаи чумлаи пайрави замон аз чихати вақту ҳангом бо ҳамаи пайвандакҳо як хел нест.

Масалан, бо пайвандакҳои **вақте ки, дар вақте ки, ҳангоме ки, замоне ки, аз бозе ки, ҳамин ки, чун, даме ки** паи ҳам ё худ дар як вақт врқеъ гардидани қору ҳаракат ва амали сарчумлаю чумлаи пайравро мушоҳида кардан

мумкин аст. Бо ин пайвандакҳо чумлаҳои пайрави замон одатан дар аввал ва мобайни сарчумла меоянд. **Вақте ки нафасе чашм мепӯшидам**, ба мадди назарам пайваста обшору чӯйборҳо меомаданд (**Р.Чалил**, Бозгашт аз биҳишт). **Ҳамин ки эшон ба хавлӣ қадам монд**, ба шарофаташ як гӯсфанди бӯрдоқӣ қурбон карда шуд (**С.Айнӣ**, Дохунда). **Ҳар гоҳ ки ин садо мебаромад**, дару девори обхона ба ларзиш мебаромад (**С.Айнӣ**, Дохунда). **Ҳангоме ки ӯ бедор шуд**, дигарон ханӯз хоб буданд (**А.Шукӯҳӣ**, **Ҳ.Аскар**, Печутоби). **Ўрунхӯчаев**, чу ба **Хучанд расид**, ба ҳеч кучо нигоҳ накарда, роҳи колхозро пеш гирифт (**А.Шукӯҳӣ**, **Ҳ.Аскар**, Печутоби роҳҳо). **Чун аз чароғи анчуман дуд баромад**, соли вафоти Асирий ҳазору нӯҳсаду шонздаҳум ҳосил мегардад (**Р.Чалил**, Бозгашт аз биҳишт). **Чу мева сер хӯрдӣ**, шох машикан (**Саъдӣ**, Гулистон).

Бо пайвандакҳои баъд аз он (ин) ки, баъди он (ин) ки, пеш аз он ки, пеш аз ин ки, пас аз он (ин) ки, даме ки аввал амали чумлаи пайрав ва баъд амали сарчумла ба вукӯъ меояд, аммо ин ҳамеша ҳатмӣ нест: **Баъди он ки аз сари чашма хеле дур шуданд**, пиразан аз роҳравӣ бозистода, ба қафо нигоҳ кард (**Р.Чалил**, Шӯроб). **Пас аз он ки дастархони паловро ғундошта**, ба чойнӯшӣ даромаданд, Ҳаит Амин ба гап даромад (**С.Айнӣ**, Гуломон). **Чӯпонон**, пас аз он ки шабро дар ин чо мегузарониданд, боз ба роҳ даромада, рамаро пеш андохтанд (**С.Айнӣ** Дохунда).

Даме ки аз миёни обу оташҳо гузар кардӣ,

Ба сӯи зиндагии нав далерона сафар кардӣ.

(**М.Турсунзода**, Посбони оташ).

Бо пайвандакҳои акнун ки, ҳоло ки қору амали чумлаи пайрав пеш аз қору амали сарчумла ба вукӯъ меояд: **Ҳоло ки аз найнавозӣ ва нақшагӯӣ дилгир шуда**, ба замин ёзида чашми худро пӯшид, ин хаёлот аз пештара зиёдтар сарашро фаро гирифт (**С.Айнӣ**, Дохунда). **Акнун ки маро ба болои ин қор дастгир кардӣ**, ман ҳамашро бояд ба ту ҳикоят карда диҳам (**С.Айнӣ**, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави замон бо пайвандаки ки қору амалеро нишон медиҳад, ки ба қору амали сарчумла пай дар пай дар муддати кӯтоҳ ба амал меоянд ва

пайвандак ба сарчумла мегузарад, чумлаи пайрав бошад дар аввал меояд: **Чатри боронӣ дар сар миёни гулфурӯшон қадам зада мегаштам, ки суруде ба гӯшам расид (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).**

2. Чумлаи пайрави макон.

Чумлаи пайраве, ки чову макони амали сарчумларо шарҳ медиҳад, чумлаи пайрави макон номида мешавад: Дар ҳар чо ки об ҳаст, дар он чо ҳаёт месабзад (Ч.Икромӣ, Шодӣ).

Аз ин мисол **дар ҳар чо ки об ҳаст чумлаи пайрав ва дар он чо ҳаёт месабзад, сарчумла мебошад.**

Чумлаи пайрави макон ба саволҳои дар кучо?, аз кучо?, то кучо?, ба кучо? ва ғайра ҷавоб шуда, бо пайвандаки ки ва таркибпайвандакҳои **ҳар чо ки, ҳар кучо ки, ба ҳар кучо ки, ба он чо ки, зи он чо ки** ва ғайра тобеъ мегардад ва бештар дар аввал ва гоҳо дар мобайни сарчумла меоянд: **О чо ки аён аст, ҳочат ба баён нест (фолклор).** Шабона дар пояи ҳайкал кадоме дар пояи кадоме навишта буд: **Дар чое, ки хуни коргарон рехта шудааст, дар он чое ки Якуми май оғоз ёфт,** ҳайкали коргар бояд истад, на ин ки қотил (Р.Чалил, Боз гашт аз бихишт).

Ба ҳар чо ки равад, бо як нигоҳи сеҳрангезаш,
Тамоми ақли хуши ошиқон дуздида меояд.

(М.Турсунзода, Посбони оташ).

Хох, кӯи ишқ бошад, хоҳ кӯи дӯстон,

Ҳар кучое ки равам, бо оташ дил меравам.

(Лоик, Рӯзи сафед).

3. Чумлаи пайрави сабаб.

Чумлаи пайраве, ки сабаби иҷро шудан ва ё нашудани амали сарчумларо мефаҳмонад, чумлаи пайрави сабаб номида мешавад: Азбаски дар ин чоҳо ҳозир об бароёвардан мумкин нест, ба кишти лалмӣ мачбур шудем (С.Айнӣ, Дохунда).

Дар ин мисол чумлаи соддаи якум чумлаи пайрав буда, чумлаи соддаи дуоум сарчумла мебошад.

Чумлаи пайрави сабаб ба саволҳои **чаро?**, **барои чӣ?**, **ба кадом сабаб?**, **сабаб чӣ?** ҷавоб мешавад ва дорои пайвандакҳои бисёр мебошад. Бо пайвандакҳои **азбаски бас**, **баски**, **зи бас**, **аз сабаби он ки**, **аз бабаби ин ки**, **модом ки**, **ба ҳаёле он (ин) ки** ва ғайра ин чумлаи пайрав дар аввал ва мобайни сарчумла меояд: **Азбаски бино дар чои баланд – рӯи тепа бунёд шудааст**, манзараи калоне чун дар рӯи каф домон мекушояд (**Р.Чалил**, Бозгашт аз бихишт). **Модом ки ин қадар масъалаҳои нозук ва мураккабро ба миён мегузорем**, бояд барои хатман ҳал кардани онҳо бикӯшем (**Ф.Муҳаммадиев**, Дӯстон тоҷи сар). **Аз сабаби он ки имсол вақт гузаштааст**, мо ин корро дар соли оянда анҷом доданӣ ҳастем (**А.Шукӯҳӣ**, **Ҳ. Аскар**, Печутоби роҳҳо).

1. Чумлаи пайрави шарт.

Чумлаи пайраве, ки шарти иҷро шудани амали сарчумларо нишон медиҳад, **чумлаи пайрави шарт номида мешавад**: **Агар як роҳ ёфт нашавад**, хизматонаи чаноби ясавул ҳам месўзад (**С.Айнӣ**, Дохунда).

Аз ин мисол **агар як роҳ ёфт нашавад**, чумлаи пайрав мебошад, ки ба сарчумлаи **хизматонаи чаноби ясавул ҳам месўзад**, бо пайвандаки **агар** тобеъ шудааст.

Чумлаи пайрави шарт ба саволҳои **ба кадом шарт?**, **шарт чӣ?**, ҷавоб мешавад ва ба воситаи пайвандакҳои **агар (гар, ар)**, **ба шарте ки**, **то**, **ки** ба сарчумла тобеъ мегардад.

Бо пайвандакҳои **агар (гар, ар)**, **то** ин чумлаи пайрав одатан пеш аз сарчумла ва дар мобайни он меояд: **Агар пули иҷораро моҳ ба моҳ нарасонӣ**, ба бой хизмат мекунӣ? (**С.Айнӣ**. Куллиёт). **Агар ҳамқишлоқам Алии кал намебуд**, эҳтимол, орзуҳои чандмоҳаи ман барбод мерафту сари ҷавонам ҳам курбони теғи буро мегардид (**Ҳ.Карим**, Оқшуда).

Зан **агар оташ намешуд**, хонаи мо сард буд,

Бе чароғи равшане дар шом мемондем мо.

(**М.Турсунзода**, Посбони оташ).

Бода пур хўрданду хушёр нагаштан сахл аст,

Гар ба давлат бирасй, маст нагардй, мардй!

(Соиб Табрэзй, Панду ҳикматҳо).

То илм наомўзй, некй натавон кард.

(Носири Хисрав, Панду ҳикматҳо).

Чумлаи пайрави шарт бо пайвандаки **ба шарте ки** асосан баъди сарчумла ва гоҳ дар мобайни он меояд: Писаратонро нишон медиҳам, **ба шарте ки ҳамин гапҳои ҳозир дар пеши мо гуфтагитонро дар назди ва такрор кунед (Х.Назаров, Мирзо Ризо)**. Вай аз ин роҳаш барнамегардад, **ба шарте ки дигарон ёрй нарасонанд (Р.Чалил. Ҳикояҳо)**.

2. Чумлаи пайрави хилоф.

Чумлаи пайраве, ки акси мазмуни сарчумларо нишон медиҳад, чумлаи пайрави хилоф номида мешавад: Бобояш, ҳарчанд хеле шуда бошад ҳам, ҳанўз зиндаю саломат аст **(Р.Чалил. Бозгашт аз бихишт)**.

Аз ин мисол **ҳарчанд хеле пир шуда бошад ҳам** чумлаи пайрав буда, ў **ҳанўз зиндаю саломат аст**, сарчумла мебошад.

Чумлаи пайрави хилоф ба саволҳои **бо вучуди чй?**, **бар хилофи чй?**, ҷавоб мешавад ва дорои пайвандакҳои зерин мебошад: **бо вучуди он ки, бо вучуди ин ки, бар хилофи он ки, бар хилофи ин ки, ба чои он ки, гарчи агарчй, ҳарчанд ки** ва ғайра.

Бо ин павандакҳо пайрави мазкур пеш аз сарчумла дар мобайни он ва тавассути қисме аз онҳо дар охири сарчумла низ меояд: **Бо вучуди он ки имшаб ҳама бояд дар сари дастархони идй бошанд**, кассе намерафт **(Р.Чалил. Ҳикояҳо)**. Бозор, ҳарчанд имсол тўй карданй набошад ҳам бо гуфтаҳои арбоб ва даҳлатҳои занаш ба тўй кардан моил шуд, вай ба худ андешид **(С.Айнй, Дохунда)**. **Ҳарчанд худи вай покдоман ва баномус бошад ҳам**, даҳони бадгўро бастан душвор аст **(С.Айнй, Дохунда)**. Муаллиф, **ба чои он ки ба тавассути чанд чузъиёти муассир хислати қаҳрамон ё муносибати ўро ба кассе ё чизе равшан кунад** дуру дароз аз ҳад зиёд батафсил нақл мекунад **(Ф.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар)**.

Ҳаё гӯй, агарчӣ талх бошад,

(Унсуралмаолии Кайковус, Панду ҳикматҳо).

Ошиқон харчанд муштоқи чамоли дилбаранд,

Дилбарон дар ошиқӣ аз ошиқон ошиқтаранд.

(Бадриддини Ҳилолӣ, Панду ҳикматҳо).

Гарчи тафсири забони равшантар аст,

Лек ишқи безабон равшантар аст.

(Чалолиддини Рӯмӣ, Панду ҳикматҳо).

Агарчи ибтидои ошиқон дар ишқ ҳар ранг аст,

Вале бо номи ту ман ибтидо кардам, ҳамин кофист.

(М.Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Гарчи дар базми бузургон кӯдаки гаҳвораам,

Бо ҳама камзарфии худ узви ин сайёраам.

(Лоик, Рӯзи сафед).

Агар чумлаи пайрави хилоф бо ҳиссаҷа-пайвандаки ҳам ба сарчумла тобеъ гардад, асосан, дар аввал пеш аз сарчумла меояд: **Аризаатонро рад кунанд ҳам, маъюс нашавед (Шукӯҳӣ, Ҳ.Аскар, Печутоби роҳҳо). Дар зиндагии худ борҳо ба муддатҳои дарозу кӯтоҳ, аз хонадонаш дур монда бошад ҳам, барои хатнависӣ хома ба даст намегирифт (Шукӯҳӣ, Ҳ.Аскар, Печутоби роҳҳо).**

3. Чумлаи пайрави натиҷа.

Чумлаи пайраве, ки натиҷаи қору амали сарчумларо мефаҳмонад, чумлаи пайрави натиҷа номида мешавад: Аз бозор ранги қирмизӣ харида оварда, онро ба лаки зард омехта намуда, дар рӯи карнайчаҳо гулпартой кард, баъд аз он харидорон бисёр шуда, бозораш часпонтар шуд (**Р.Чалил. Ҳикояҳо**).

Аз ин мисол чумлаҳои соддаи дуёму сеюм чумлаҳои пайрави натиҷа мебошанд, ки натиҷаи амали сарчумларо нишон додаанд.

Чумлаи пайрави натиҷа ба саволҳои **натиҷааш чӣ шуд?, натиҷааш чӣ мешавад?, натиҷааш чӣ хоҳад шуд?** ҷавоб мешавад. Чумлаи пайрави натиҷа асосан, бо пайвандаки **ки** ба сарчумла тобеъ шуда, баъди он меояд: Аммо духтар бо як зӯрзанӣ худро халос карда, ба зери баногӯши ӯ кашидаю кушода

торсакии обдоре фаровард, ки пеши чашмони ўро сиёҳи гирифта, гўшаш чарангос зада, ба замин нишаста монд (Р.Чалил. Ҳикояҳо).

Чумлаи пайрави натича ба сарчумла бе пайвандак ҳам (бо оҳанг) тобеъ мегардад: Шодӣ хеле тафсида рафт: аз зери мўйҳои сараш арақ шорида, ба тахтапўшташ медавид (Ч.Икромӣ, Шодӣ).

Савол ва супоришот:

1. Забон бо чамбият чӣ гуна алоқа дорад?
2. Забон оё чамбиятӣ ҳаст ё не?
3. Фикрҳои философиҳо оиди забон?
4. Вазифаи забон ва фаъолияти нутқкунӣ дар чист?
5. Фикрҳои шумо оиди дузабонӣ?
6. Балоғати суханро дар чӣ мебинед?
7. Меъёри забон чист?

Рӯйхати адабиёт:

1. Арзуманов С., Чалолов О. Забони тоҷикӣ. Учебник таджикского языка для высших учебных заведений. –Душанбе, 1969.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик (китоби дарсӣ барои мактабҳои олӣ) қ. 1. –Душанбе, 1973.
1. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Забоншиносӣ. –Душанбе: «Ирфон», 1980.
3. Оранский И. М. Введение в иранскую филологию. –М., 1960.
4. Рустамов Ш. Забон ва замон. –Душанбе: «Ирфон», 1981

Нақша:

1. Маълумот дар бораи чумлаҳои мураккаби сертаркиб
2. Чумлаҳои мураккаби сертаркиб ва навъҳои он
3. Чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб
4. Чумлаи мураккаби тобеи сертаркиб ва навъҳои он: чумлаҳои пайрави чида, чумлаҳои пайрави ғайричида, чумлаҳои пайрави дарача.
5. Хулоса

1. Чумлаҳои мураккаби сертаркиб

Чумлаҳои мураккаби сертаркиб басо доманадор буда, аз се ва зиёда чумлаҳои соддаро дар бар мегиранд. Сохту таркиб, банду баст ва дарачаи истеъмолии воситаҳои алоқаи ин ҳтссai нахвиरो ба ҳисоб гирифта, онро ба се қисм тақсим кардаанд: пайваст, тобеъ ва омехта.

2. Чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб

Чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркибро се ва зиёда чумлаҳои соддаи баробарҳуқуқ ташкил медиҳанд. Сабаби ба амал омадани ин тарз бандҳои нақвӣ ин аст, ки а) нависанда ин ё он амалу ҳодиса ва қаҳрамони асари худ ва дигар ҳолатҳои тасвиршавандаро бо тамоми чузъияташ нишон медиҳад; б) ҳар як чумлаи соддаи таркиби ин ҳиссаи нақвӣ аз чиҳати ифрдаи маъно муносибати канданашавандагӣ доранд; в) аксарияти чумлаҳои соддаи охиринаи ин банди нақвӣ хусусияти иловакунонӣ ва эзоҳдиҳӣ доранд. Аз ин ҷост, ки воситаҳои алоқаи пайваст-оҳанг (,), аломати баён (:), аломати нуқта – вергул (;) пайвандакҳои пайвасткунанда, мутобиқати шаклҳои феълӣ (хабари чумлаҳои содда) сермахсул гашта, боиси ба амал омадани бандҳои домандори нақвӣ мешаванд.

Дар байни чумлаҳои соддаи чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб низ муносибатҳои мухталифро: монанди шумур, умуминақлҳалқӣ, замонӣ, пайҳамзамонӣ, сабабу натиҷа, ҳилоф, замону шумур, замону чудой, ҳилофу чудой, натиҷаю чудой ва ғайра мушоҳида кардан мумкин аст. Чанд мисоли намунавӣ:

а) Муносибати умумӣ (шумур, номбаркунӣ): **Илоҳӣ теғи ҳукуматҳо буро шавад, сафарашон беҳатар шавад, ҳазоати шерри худо ва Баҳоваддини балогардон камарашонро банданд (С.Айнӣ, Куллиёт).**

б) Муносибатҳои ҳамзамонӣ ва пайҳамзамонӣ: **Бандҳои дастони латифи ӯ ҳанӯз дар дастонам буданд, дастони ман меларзиданд, чашмонаш чашмонаро дидбонӣ мекурд (С.Айнӣ. Куллиёт). Он чавону духтар Моро ҳамроҳ гирифта буданд, баъд чавон аз ҷӯй гузашта даст боло кард, як машина омада истод. (С.Улуғзода. Навобод).**

в) Муносибати замонӣ ва сабабу натиҷа: **Мӯҳлати чамъоварии андоз хеле кӯтоҳ буд, баъзи амалдорон ба ин амр расидагӣ кардан два баъзе натавонистанд (С.Улуғзода. Васеъ).**

Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ба воситаи як қатор пайвандакҳои пайвасткунанда ва калимаҳои алоҳида, ки ба вазифаи пайвандак меоянд, пайваст мешаванд. Хусусан, дар ин ҳиссаи нахвӣ пайвандакҳои ва, у (ю) серистеъмол мебаршанд. Пайвандакӣ **ва** чанд тарзи қорбаст дорад: дар байни ҳар як чумлаи сода истеъмол мегардад, гоҳо дар байни ду чумлаи соддаи охир меояд ё баръакс, аммо тавассути ин пайвандак ақсар муносибатҳои дар боло номбаршуда мушоҳида мегарданд. Намуна як мисол, ки ин пайвандак дар байни ду чумлаи соддаи охир омадааст. **Тирмаоҳ хушк омад, ҳамаи ҳосилот ғундошта шуд ва заминҳо шудгори обӣ карда шуданд (С.Айнӣ, Куллийёт).**

1. Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб

Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб аз чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб фарқ мекунанд. Агарчи таркиби ин сохти нахвиरो се ва зиёда чумлаҳои сода ташкил кунанд ҳам, ҳамаи онҳо тавассути врситаҳои аорқои тобеъ алоқаманд мешаванд. Ба ин маъно, ҳамаи чумлаҳои сода алоҳида-алоҳида ё сарчумла, ё чумлаи пайрав, ё ҳам сарчумлаю чумлаи пайрав мешаванд. Пас, ин ҳиссаи грамматикиро ба таври зайл таъриф кардан мумкин аст: **Ҳиссаи нахвие, ки дар он се ва зиёда чумлаҳои сода дар алоқамандии якдигар ба вазифаи сарчумлаю чумлаҳои пайрав меоянд, чумлаи мураккаби тобеи сертаркиб нрмида мешавад.**

Дар забоншиносии тоҷик сохту структура, банду баст ва тарзи чойгиршавии чумлаҳои соддаро ба назар гирифта онро ба се навъ чудо кардаанд: чида, ғайричида, дарача.

4. Чумлаҳои пайрави чида

Ду ва зиёда чумлаҳои пайраве, ки ягон аъзо ва ё умуман мазмуни умумии як сарчумларо эзоҳ дода, ба як савол ҷавоб мешаванд ва ба як пайвандак тобеъ мегарданд, чумлаҳои пайрави чида номида мешаванд:

Ваъте ки ғозии марҳум хочаги Ғиждувонро партофта, Бухоро рафтаи хост ва мо чанд нафар мулозимони кадрдонаш кўчи ўро то шаҳр бурда, ба хонааш фурувардем, ў моро дар он чо шаб меҳмон кард (С.Айнӣ, Ёддоштҳо).

Дар ин мисол ду чумлаи пайрави замон бо пайвандаки **вакте ки** ба сарчумлаи **ў моро дар он чо як шаб меҳмон кард**, тобеъ шуда ба як савол ҷавоб мешаванд, яъне нисбат ба сарчумла як хел ҳукми грамматикӣ доранд. Схемаи ин мисол:

СХЕМА

Дар ин ҳисса дар байни чумлаҳои ҷида алоқаи пайваст низ мушоҳида мегардад. Азбаски алоқаи асосиро тобеъ ташкил медиҳад, алоқаи пайваст дуҷумларача ба ҳисоб меравад.

Дар забони адабии тоҷик аксари чумлаҳои пайрав ҷида шуда меоянд. Намуна:

а) **Чумлаи пайрави ҷидаи муайянкунанда:** Ин аҳволе, ки шумо дидед ва ман барои ибрат шуморо ин чо оварда, ин ҳолро нишон додам, аҳволи зоҳирии қаландарон аст (С.Айнӣ, Ёддоштҳо).

СХЕМА

б) **Чумлаи пайрави ҷидаи пуркунанда:** Одина дар болои тахтасанг гоҳ ба ин паҳлу гоҳ ба он паҳлу ва гоҳо пуштнокӣ ёзида, оқибат хобаш бурд, дигар надонист, ки **рама кучо рафт, маркаб ҷӣ кард** ва ҳезум ҷӣ шуд (С.Айнӣ, Одина).

СХЕМА

5. Чумлаҳои пайрави ғайриҷида

Ду ва зиёда чумлаҳои пайраве, ки ба як сарчумла бо пайвандакҳои гуногун тобеъ мешаванд, чумлаҳои пайрави ғайриҷида номида мешаванд: ВАЎте ки илтимосу илтиҷои ӯ ба гираву зорӣ бадал ёфтааст, Аслонхоча ба ӯ маслиҳат додаст, ки ба ман мурочиат кунад (С.Айнӣ, Куллийёт).

Дар ин ду мисол ба сарчумлаи **Аслонхоча ба ӯ маслиҳат додаст** ду чумлаи пайрав, ки яке замон дигаре пуркунанда мебошанд, бо пайвандакҳои **вақте ки ва ки** тобеъ гаштаанд.

Схемаи ин мисол:

Чумлаҳои пайрави ғайриҷида вобаста ба дараҷаи истифодашавӣ, тарзи шарҳебии аъзоҳои гуногуни сарчумла ва сермаҳсулии чумлаҳои пайрави алоҳида дух ел мешаванд: ҳархела, якхела.

а) **Чумлаҳои пайрави ҳархела.** Дар чумлаҳои пайрави ҳархела ба як сарчумла ду ва зиёда чумлаҳои пайрави гуногун тобеъ шуда, ба саволҳои гуногун ҷавоб мешаванд. Дар ташаккули ин навъи чумлаи мураккаби тобеи сертаркиб ҳамаи хелҳои чумлаи пайрав иштирок мекунанд: Чунончи, чумлаҳои пайрави муайянкунанда ва пуркунанда. Сардори заставаи сарҳадчиён, ки ӯ дар **хонаи вай зиста, ба ӯ рафиқи наздик аст**, маслиҳат медиҳад, ки **аввал ба шаҳри худат тоқа баргард** (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Ду мисоли дигар, ки чумлаҳои пайравшон замон муайянкунанда ва шартию муайянкунанда мебошанд: Саркотиби вакили мухтор, **баъд аз он ки ба доду фарёди бисёр хизматгорро чеғ зада чой фармуд**, ба ҳамқалами худ, ки дар паҳлӯяш нишаста буд, гуфт (С.Айнӣ, Дохунда). Агар ранги онҳоро дудаи ангишт сиёҳ намекардагӣ мебуд, аз даҳшати ин суханон, ки аз талафшавии бемаҳали онҳо хабар меод, дар рӯи онҳо аломати маргро мушоҳида кардан мумкин мебуд (С.Айнӣ, Куллийёт).

б) **Чумлаҳои пайрави якхела:** Дар ин ҳисса чумлаҳои содда миқдоран аз сето кам намешаванд, вале зиёд шуданашон мумкин аст. Ҳамаи ин чумлаҳои содда дар як алоҳаи зичи грамматикӣ омада, яке сарчумла, боёмондаҳо чумлаи

пайрав мешаванд, ки аъзоҳои чидаву ҳархелаи сарчумларо эзоҳ медиҳанд. Бояд гуфт, ки дар ташаккулёбии ин қолаби наҳвӣ чумлаи пайрави муайянкунанда хеле серитеъмом аст. Инак, бар эзоҳи мубтадоҳои чидаи як сарчумла омадани чумлаҳои пайрави муайянкунанда: Хусусан, он шеърҳои, **ки Ҳабиба маънии ишқии онҳоро ба ман фаҳмонида** ва хусусан, он ғазалҳои, ки **он духтар дар мактаб бо овози «ҳазин» монанди созандагон хонда буд, ба ман бисёр таъсир мекарданд.** (С.Айнӣ, Ёддоштҳо).

СХЕМА

Ба ин вазифа чумлаҳои пайрави пуркунанда, шарт, ҳилоф низ меояд.

а) **Чумлаи пайрави пуркунанда:** Қозӣ ба Қурбонниёз фармуд, ки **ба кораш равад** ва одами худашро фармуд, **ки чой биёрад** (С.Айнӣ, Ёддоштҳо).

б) **Чумлаи пайрави шарт:** Раванда, агар пул дошта бошад, дарҳол талаби ин калбачаро ба ҷо меорад, **агар пулаш кам бошад**, ба талошу чанголи бисёр ба ду танга ва ҳеч набошад ба ним танга ўро розӣ карда, аз дасти ў раҳой меёфт (С.Айнӣ, Ёддоштҳо).

в) **Чумлаи пайрави ҳилоф:** Ў маро надид, **дида бошад ҳам**, нашинохт, **шинохта бошад ҳам**, ба ман гап заданро лозим надонист (С.Айнӣ, Ёддоштҳо).

Чумлаҳои пайрави дарача

Чумлаҳои пайраве, ки пай дар пай омада, якдигарро шарҳу эзоҳ медиҳанд, чумлаҳои пайрави дарача номида мешаванд. Дар чумлаҳои пайрави дарача ба ғайр аз чумлаи соддаи аввал ва пайрави охир дигар чумлаҳои содда ду вазифаи грамматикиро адо мекунанд, яъне ҳам сарчумла ва ҳам чумлаи пайрав мешаванд: Ба ў ҳаргиз гуфтан намешаванд, ки лаёқати эҷодӣ надорад, чунки худи ҳамон мачмӯаи мавриди баррасӣ қарорёфта ҳикояву очеркҳои хуб дорад (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Дар ин мисол чумлаи пайрави **пуркунанда** ба сарчумла ва чумлаи пайрави **сабаб** ба чумлаи пайрави **пуркунанда** пай дар пай тобеъ шуда омадаанд. Чумлаи пайрави пуркунанда ҳам чумлаи пайрав ва ҳам сарчумла

шудааст.

СХЕМА

Дар ин ҳиссаи нахвӣ агар мисол аз се чумлаи содда иборат бошад, дударача, агар аз панҷ чумлаи содда иборат бошад, чордараҷа номида мешавад.

Таркиби чумлаҳои пайрави дараҷаҳо ҳам чумлаҳои пайрави якхела ва ҳам чумлаҳои пайрави ҳархела ташкил медиҳанд. Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки дар ташаккулёбии ҳар ду навъи номбурда аксарияти хелҳои чумлаи пайрав иштирок мекунанд. Дар зеро ид ба ҳар ду навъ якҷанд мисол нишон дода мешавад, чунончи:

а) Чумлаҳои пайрави дараҷаҳо, ки таркиби онҳоро чумлаҳои пайрави якхела ташкил додаанд: Ман гиряву зорикунон аз ӯ пурсидам, ки маро ба зудӣ гардонда набарад, то ки рӯзе чанд дар ин ҷо монда, шаҳрро тамошо кунам ва мулло тағоямро бинам (С.Айнӣ, Ёддоштҳо).

СХЕМА:

Таркиби чумлаҳои пайрави дараҷаҳо аз чор, панҷ, шаш чумлаи содда ҳам ташкил ёфта метавонад. Чунончи, аз чор чумлаи содда, ки седараҷа номида мешавад: Қорӣ-Ишқамба акнун ба ин гуна суханҳо тасаллиёб намешуд, **зеро ӯ шунида истода буд, ки ин корҳоро инқилоб ки аз вай табиатан метарсид, карда истодааст** (С.Айнӣ, Марги судхӯр).

СХЕМА:

Ин мисолро чумлаҳои пайрави **сабаб, пурқунанда ва муайянқунанда** ташкил додаанд.

Бояд гуфт, ки структураи чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибро бо ин маънидодҳо ва мисолҳо маҳдуд намудан имконпазир аст, зеро дар забони

адабии ҳозираи тоҷик навъҳои дигари ин ҳиссаҳои нахвиरो дучор омадан мумкин аст, ки хеле доманадор буда, аз мураккабии сохти нахвии забонамон дарак медиҳанд, аммо он хелҳо хусусияти услубӣ дошта, дар осори нависандагони алоҳида мушоҳида мегарданд.

1. Чумлаҳои мураккаби омехта

Чумлаи мураккаби омехта аз ҳиссаҳои дигари нахвӣ ба кулӣ фарқ мекунад. Дар ин қисми грамматикӣ чумлаҳои содда ба ду роҳ алоқаманд мешаванд: бо роҳи алоқии пайваст ва бо роҳи алоқии тобеъ. Ба ин маъно, чумлаи мураккаби омехта ҳам чумлаи мураккаби пайвастро дар бар мегирад ва ҳам чумлаи мураккаби тобеъро: Бобоям ба ҳамин мулоҳизаҳо ин таклифро хуш қабул кардааст, барои ӯ дар аввали қор меҳмонхонаи Ҷамроҳхон номеро, ки ҳавлиаш дар ҳамсоияи масҷид будааст, бошишгоҳ қарор додаанд. (**С.Айнӣ**, Ёддоштҳо).

Ин мисол аз се чумлаи содда иборат аст. Ду чумлаи соддаи аввал дар алоқии пайваст омада, чумлаи мураккаби пайвастро ташкил додаанд. Чумлаи соддаи дуюму сеюм дар алоқии тобеъ омадаанд, ки чумлаи мураккаби тобеъро ташкил додаанд. Аз ин се чумлаи содда чумлаи **барои ӯ дар аввали қор меҳмонхонаи Ҷамроҳхон номеро бишишгоҳ қарор додаанд**, сервазифа аст. Ҷам ҳиссаи чумлаи мураккаби пайвастро ташкил додааст ва ҳам ҳиссаи чумлаи мураккаби тобеъро.

Яъне нисбат ба чумлаи соддаи аввал чумлаи соддаи мустақил нисбат ба чумлаи соддаи минбаъда сарчумла ба ҳисоб меравад.

Схемаи ин мисол:

Пас, чумлаи мураккаби омехтаро ба таври зайл таъриф кардан мумкин аст: **Он ҳиссаи нахвие, ки чумлаҳои мураккаби пайвасту тобеъро дар бар мегирад, чумлаи мураккаби омехта номида мешавад.**

Таркиби чумлаи мураккаби омехта аз се чумлаи сода нам намешавад, вале

зиёд шуданашон мумкин аст. Инчунин, дар ин навъи нахвӣ ҳамаи пайвандаҳои пайвастананда ва тобеъкунанда истеъмол мегарданд. Илова бар ин ҳиссаи номбурда ба хелҳои гуногуни чумлаҳои мураккаб: мураккаби пайвасти сертаркибу тобеъ якҷоя омада метавонад. Дар зер мисолҳои оварда мешавад, ки ҳиссаи чумлаҳои мураккаби тобеи ин сохти нахвиرو чумлаҳои пайрави гуногун ташкил доданд.

Дар чумлаҳои мураккаби омехта, ки бештар аз се чумлаи сода иборатанд, чумлаи содаи мустақилам дар аввал ва ҳам дар охири он омада метавонад.

1. Пеш аз сарчумлаи чумлаи пайрави мубтадо: Дар рӯи синаи ту орденҳо мебинам, маълум мешавад, ки ту бо душманҳо саҳт чангидай (С.Улуғзода, Навобод).

Схема:

2. Пеш сарчумлаи чумлаи пайрави хабар: Вай ба кассе сир намеод, вале мақсади омаданаш ин буд, ки аҳволи Моро фаҳмида гирад (П.Толис, Повест ва ҳикояҳо).

Схема:

3. Пеш аз сарчумлаи чумлаи пайрави пуркунанда: Рафиқам гап мезаду ба роҳ бодикқат нигоҳ мекард, лекин мо ҳис мекардем, ки вай ба фикри мо шарик не (Ч.Икромӣ, Аҷоиботи сафар).

Схема:

4. Пеш аз сарчумлаи чумлаи пайрави мақсад: Ҳозир звенои ӯ аз мо камтар пеш гузашт, аммо мо ҳам ҳаракат карда истодаем, ки ба вай баробар шавем (П.Толис, Повест ва ҳикояҳо).

Схема:

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик чумлаҳои мураккаби омехтае ҳам ҳастанд, ки дар онҳо ҳиссаи тобеъ дар аввал ва ҳиссаи пайваст (чумлаи содаи мустақил) дар охир меояд. Ин чумлаи содаи мустақил дар боло ба сарчумла пайваст мешуд, акнун ба чумлаи пайрав пайваст мешавад.

1. Баъди чумлаи пайрави мубтадо: Бинобар ин ба ман лозим буд, ки ба ҳаминҳо тӯй карда диҳам, хешовандон ва ошноҳои соқтарегиям бошанд, ба ҳамин чо меоянд (**С.Айнӣ**, Ёддоштҳо).

Схема:

2. Баъди чумлаи пайрави хабар: Сабаби бисёр шудани ҳосил ин буд, ки ҳама коллективона аз як гиребон сар бароварда кор мекарданд, ӯ бошад инро фаҳмида наметавонанд (**П.Толис**, Повест ва ҳикояҳо)

Схема:

3. Баъди чумлаи пайрави пурқунанда: Инженер мехост, ки ба он коргар чавоб диҳад, аммо раиси маҷлис ӯро ба хомӯш истодан таклиф кард (**С.Айнӣ**, Куллиёт).

Схема:

4. Баъди чумлаи пайрави мақсад: Ман ҳозир ба бозор даромада будам, ки нархи бодирингро фаҳмида биоям, не, дар бозор бодиринг набудааст (**П.Толис**, Повест ва ҳикояҳо).

Схема:

Дар чумлаҳои мураккаби омехта ду чумлаи мураккаби тобеъ бо ҳам

пайваст шуда, сарчумлаҳо нисбат ба ҳамдигар ҳиссаи чумлаи мураккаби пайвастро ташкил медиҳанд: Зан пари мурғеро, ки чонаш баромада буд, канда гирифт, Содик бошад, ҳар мурғеро, ки сар мебурид, пас аз баромадани чонаш ба пеши занаш ҳаво дода, дигарашро сар мебурид (**С.Айнӣ**, Куллиёт).

Схема:

1. Бо чумлаҳои пайрави чида. Дари хона боз ҳамон тавр бесадо во шуда, аз он зани хеле калонсол, ки рӯяш чин пайдо карда, мӯйҳояш якиа-нимта сафед шуда буданд, даромада омад (**П.Толис**, Повест ва ҳикояҳо).

Схема:

2. Бо чумлаҳои пайрави ғайричида: Шарофат ҳам, аз афти кор, фурсатро ғанимат дониста аз паси ӯ берун рафт ва Абдулло, ки низ модаркалонашро гусел кардани рафта буд, гашта омада гуфт, ки Шарофат ба дег алав мондааст (**П.Толис**, Повест ва ҳикояҳо).

Схема:

3. Бо чумлаҳои пайрав дарача: Як пой он ба дасти бой монда буд, маълум мешавад, ки ба як пой мӯҳо, кам кардани қисмҳои нутқ ва ғайра оварда мешавад, яъне мазмуни сухани шахси дигарро каси дигар мувофиқи фаҳмишу тарзи суханронии худ зикр мекунад, аммо мақсаду матлаб ҳатман фаҳмонда мешавад: Ин қасс мегӯянд, ки шумо беҳабар набошед, мо аз ҳамин авлод ҳастем. Гулнора мехост гӯяд, ки ман ҳеч гоҳ ваъдахилофӣ намекунам, аммо ба гуфтан забонаш намегардад.

Нутқи айнан нақлшударо ба мазмунан нақлшуда ё баръакс табдил додан мумкин аст. Чунончи, ба нутқи мазмунан табдил ёфтани нутқи айнан: Кампир хабар овардааст, ки ўро дар қишлоқ қассе хуш накардааст

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ

1-Калима ҳам чун предмети лексикология

Наҳви чумлаҳои содда ибора, чумлаҳои содда аз чиҳати сохту таркиб ва оҳанг, аъзои чумлаҳои содда аъзои чидаи чумла, калима ва ибораҳои туфайлӣ, калимаю ибораҳои хулосакунанда воҳидҳои эзоҳӣ, мухотаб ва дигар чузъҳои алоҳидаи грамматикиро дар бар мегирад.

Ибора тавассути ягон хел воситаи алоқа аз дув а зиёда калимаҳои мустақилмаъно ташкил меёбад. барои пурра намудани ҳисса нутқи гўянда, ки дар чумла зоҳир мегардад, хизмат мекунад, ё худ ба вазифаи ягон узви чумла меояд. Масалан, аз чумлаи Дар ин вақт вай аз полизи худ охирин тарақаҳои нопухта мондари чида мегирифт (Ч. Иқромӣ, Шодӣ) ибораҳои ин вақт, полизи худ, охирин тарақаҳои нопухта монда партофта шавад, чумла чунин қолиб мегирад: Дар... вай... аз чида мегирифт.

Ин маънои онро дорад, ки ибора ҳам монанди калимаҳои алоҳида (ба зимми он ки фикри мураккабро ифода мекунад) барои ба як таркиби муайян ҷобачошавии аъзоҳои чумла хизмат мекунад ва дар бобати ба вучуд омадани маънои дурусти он нақша муҳим мебозад.

Чумла. Фикри баёншаванда ё худ гўянда дар чумла зоҳир мегардад. Чумла ҳам вобаста ба фикри ифодашаванда гуногун мешавад. Масалан чумлаи содда як ҳиссаи хурди маънодори нутқи гўяндари дар бар мегирад ва вобаста ба ҳолату воқеаҳои инъикосшавандаю ҳиссиёти дарҷшаванда, дутаркибаю яктаркиба, хулласу тафсилӣ, ҳикоягӣ, саволи, амрӣ, хитобӣ мешаванд. Мисолҳо: Ман ҳам имшаб омадани ўро тахмин карда Будар (Р.Чалил, маъвои дил). Дадо вай ангиштро чӣ хел мехўрад? (С.Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). Қулф задани дарвозаро аз хотир набароред. (С.Айнӣ Куллиёт). Наравед, гузашта наметавонед об гирифта мебаред (С.Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаҳои соддари сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав, ки якҷоя аъзоҳои чумла номида мешаванд, ташкил медиҳанд. Сараъзоҳои чумла-мубтадо ва ҳабар, аъзоҳои пайрави чумла –муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол мебошанд. Бесабаб нест, ки дар наҳви чумлаҳои содда сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрави муайян карда

мешавад. Инак, чумлаи Ман ҳам имшаб омадани ўро тахмин карда будам чунин таҳлил карда мешавад.

Ин чумлаи соддаи дутаркибаи тафсилӣ буда, бидуни сараъзоҳо дорои аъзои пайрав низ мебошад. Дар чумлаҳои сода калима ва ибораҳои хулосакунанда, калима ва ибораҳои туфайлӣ, воҳидҳои эзоҳӣ, мухотаб барин чузъҳои дигари забонӣ ҳам мавҷуданд, ки вобаста ба мазмуни нутқи гӯянда дар чумла истифода мешаванд. Дар таҳлили наҳвии чумлаҳои сода моҳияти грамматикӣ онҳо низ шарҳ дода мешавад.

Наҳви чумлаҳои мураккабро хелҳои чумлаҳои мураккаби пайваст, чумлаҳои мураккаби тобеъ (сарчумлаю чумлаи пайрав) чумлаҳои мураккаби сертаркиби пайвасту тобеъ, чумлаҳои мураккаби омехта, нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда ташкил медиҳад.

Дар таҳлили наҳви чумлаҳои мураккаб шарҳу эзоҳ ба таври дигар мегузарад. Агар чумлаи мураккаби пайваст бошад, дар он миқдори чумлаҳои содда, муносибатҳои маъноии байни онҳо аломатҳои сохторӣ, воситаҳои алоқа ва хелҳои чумлаи мураккаби пайваст маълум карда шавад. Чунончи чумлаи Меҳмононро аз болои кўрпача шинонданд ва мўйсафед ба ҳар дуи онҳо чой кашида медод (Ч.Икромӣ, Шодӣ) ин тавр таҳлил карда мешавад: а) чумлаи мураккаби пайваст буда, аз ду чумлаи соддаи нисбатан баробарҳуқуқ ташкил ёфтааст; б) дар байни чумлаҳои содда муносибати пайҳамзамонӣ аст, яъне аввал амали чумлаи соддаи якум, баъд амали чумлаи соддаи дуюм ба вучуд омадааст; в) хабари чумлаҳои содда тавассути сиғаи хабарӣ ифода ёфтаанд, якумаш замони гузаштаи наздик ва дуюмаш замони гузаштаи давомдоро далолат мекунад. Лекин бояд дар хотир дошт, ки ҳамаи чумлаҳои мураккаби пайваст айнан як хел таҳлил карда намешаванд. Таҳлили наҳвии чумла ба сохту струкбураи он вобаста аст.

Дар чумлаи мураккаби тобеъ сарчумлаю чумлаи пайрав, фарқи чумлаи пайрав аз аъзои пайрав, панҷ хели воситаи алоқай тобеъ (пайвандакҳои тобеъкунанда, мутобиқати шаклҳои феълӣ, калима ва таркибҳои ҳамнисбат, чой сарчумла ва чумлаи пайрав, оҳанг) сермаъноӣ чумлаҳои пайрав, монандии

чумлаҳои пайрав, ба ягон хел ибора баргаштани ин ё он чумлаи пайрав ва ғайра нишон дода мешавад. Инак, таҳлили як мисол: Ман ҳаминро медонам, ки ҳақиқатан бемулоҳизагӣ кардам, паст фаромадам (Ч.Икромӣ.Ман гунаҳкорам).

Адабиёт:

1. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. –Душанбе, 1973
2. Бозидов Н. Муқаддимаи забоншиносӣ.- Душанбе, 1973.
3. Норматов М. Назарияи забоншиносӣ. – Душанбе: Дониш, 1991.
4. Ниёзмӯҳаммадов Б. Забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1970
5. Мӯҳаммадиев М. Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. - Душанбе, 1962.
6. Грамматикаи забони тоҷикӣ, қисми 1. - Душанбе, 1973.
7. Тоҳирова Қ. Лексикаи забони адабии тоҷик. - Душанбе, 1967.

2-Воҳидҳои асосии синтаксис

Пуркунандаи бавосита предметро ифода мекунад, ки таъсиру ҳаракати хабари чумла ба воситаҳои гуногун ба он мегузарад. Пуркунандаи бавосита аз бевосита ба он фарқ мекунад, ки вай ҳамеша бо пешояндҳои гуногун сурат мегирад ва ба саволҳои ба кӣ?, ба чӣ?, аз кӣ?, аз чӣ?, дар чӣ?, бо чӣ? ва ғайра ҷавоб мешавад: Ту бо Ҳочиумар дар бораи духтараш чӣ қавлу қарор карда будӣ? (С.Улуғзода, Навобод).

Рафиқӣ кун ту ба ёрони чонӣ,

На ёре к-ӯ бувад ёри забонӣ.

(Роғиби Самарқандӣ, Панду ҳикматҳо)

Бояд гуфт, ки пуркунандаи бавосита ба воситаи пешояндҳои соддаи аз, ба, дар, андар, то, бе, пешояндҳои таркибии беизофаю изофии оид ба нисбат, доир ба, ба ҷуз, дар хусуси, дар бораи, дар бобати, бо ҳамроҳии, дар назди, аз чониби, ба чониби, ба муқобили, бар зидди, ба ҷои, дар ҷои ва ғайра ташаккул ёфта, ҳар кадом мувофиқи вазифаҳои грамматикӣ худ тобишҳо ва муносибатҳои мухталифро аз қабилӣ сарчашмаи амал, муқоиса, объекти муҳокима, сохта шудани предмет аз предмет, асоси амал, машғулият, шабоҳат,

хамроҳӣ, иштироки касе дар амале ва ғайраҳоро бараъло нишон медиҳанд.

Пуркунандаи бавосита бо ёрии ин пешояндҳо ба воситаи ҳиссаҳои гуногуни нутқ ва таркибу ибораҳо ифода меёбад.

1. Ба воситаи исми: а) исми хос: Дар бораи Айнӣ бисёр касон шеър навиштаанд (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Макаров бо ҳамроҳии Шодӣ хеста берун баромад (Ч.Икромӣ, Шодӣ).

Аъзои пайрави чумлае, ки тарзи иҷрои амалу ҳолат, аломат ва замону макон, сабабу мақсад, шарту хилофи қору ҳаракати предметро нишон медиҳад, ҳол номида мешавад. Ҳол ба саволҳои чӣ тарз, чӣ тариқ?, чӣ қадар?, ба мисли чӣ?, кай?, дар кучо?, чаро?, ба кадом мақсад?, ба кадом шарт?, бо вучуди чӣ? ва ғайра ҷавоб мешавад.

Ҳол дар чумла ба воситаи ҳамаи ҳиссаҳои мустақили нутқ (ба ғайр аз феълҳои тасрифӣ), таркибу ибораҳои мухталиф ифода мегардад.

Ин аъзои пайрав ва ҳелҳои он тасаввути воситаҳои алоқаи грамматикӣ ташаккул ёфта, муносибатҳои гуногуни маъноиро ифода мекунад.

Ҳол хусусан, ба воситаи зарф, исми ибораҳои исмӣ, таркибҳои чонишинӣ, феъли ҳолу ибораҳои он, масдару ибораҳои масдарӣ зиёдтар ифода мегардад: Пирамард шитобкорона роҳ мерафт (С.Айнӣ, Дохунда). Бача ҳам шодикунон гоҳ аз пеш ва гоҳ аз дунболба роҳ баромад (С.Айнӣ, Дохунда). Имрӯз баъди қор бо он қасс мактуб менависам (Р.Чалил, Бозгашт аз биҳишт).

Ханда мекардам ба сӯи шаршара,

Ханда меомад зи ҳар санги дара.

(Лоик, Рӯзи сафед).

Лекин бо вучуди ин ё ба деҳа маро ҳамроҳ гирифта меомад (Р.Чалил, Бозгашт аз биҳишт). Барои чой дам карда додан омада буд (А.Шукӯҳӣ, Ҳ.Аскар, Печутоби роҳҳо).

Ҳол аз рӯи маъно ва тарзу воситаҳои ба амалу аломат ва ҳолат вобаста шуданаш чунин тасниф карда мешавад: Ҳоли тарз, монандӣ, миқдор, дарача, замон, макон, сабаб, мақсад, шарт ва хилоф.

2. Ҳоли тарз. Ҳоли тарзу тариқи иҷрои аломату амал ва қору ҳаракатро

мефаҳмонад ва ба саволҳои чӣ тарз?, чӣ тариқ?, чӣ гунна?, чӣ хел? ҷавоб мешавад: Ҷавон кӯдакро оҳиста ба рӯи кӯрпача хобонд (Р.Чалил, Бозгашт аз бихишт). Ҳамроҳрафиқ баромада, дар гӯшае сар ҳам карда нишаст (С.Айнӣ, Марги судхӯр). Уқобе беҳаракат парвоз мекунад (П.толис, Повест ва ҳикояҳо).

Ҳоли тарзи амал бо як қатор ҳиссаҳои нутқ, таркибҳои ва ибораҳои гунагун ифода мегардад. Дар ташаккули ҳоли тарз воситаҳои алоқаи грамматикӣ аз қабилӣ пешоянду пасояндҳо, бандакҳои изофӣ, чонишинӣ ва алоқаи ҳамроҳӣ саҳми босазое доранд.

Ифодаи ҳоли тарз, воситаи зарф. Азбаски вазифаи асосии наҳвии зарф ҳол мебошад, ҳамаи зарфҳои тарзи амал ба вазифаи ҳоли тарз истеъмол мегарданд: Чандин чуфт чашмони мисли олу сип-сиёҳи дурахшон бесаброна ва кунҷковона ба рӯям дӯхта шуданд (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Меҳмони тоҷикро меҳрубона қабул кард (А.Шукӯҳӣ, Ҳ.Аскар, Печутоби роҳҳо). Пирамард шитобкорона роҳ мерафт (С.Айнӣ, Дохунда).

Бо ҳамон дасте, ки кардӣ инқилоб,
Дилпуруна давлати олиҷаноб.

(М.Турсунзода, Посбони оташ).

Ногаҳонба нармии гӯши ростам як чизи тез халида чизӣ карда монд (С.Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Боз як савор дартоз омад (С.Айнӣ, Куллиёт).

Ва воситаи сифат. Сифатҳое, ки дар ҷумла ба вазифаи ҳоли тарз меоянд, аломати амалу корро нишон медиҳанд: Онҳо боз якчанд дақиқа хомӯш роҳ гаштанд (Р.Чалил. Баҳор). Исто, аввал масъаларо дурусттар фаҳмен (Ч.Иқромӣ, Шодӣ).

Ба вазифаи ҳоли тарз сифатҳо дар шакли такрор низ меоянд: Бурро-бурро ҷавоб дех (С.Айнӣ, Куллиёт). Духтарон хиромон-хиромон ба саҳна наздик меоянд (Ф.Муҳаммадиев. Дӯстон тоҷи сар).

Ифодаи ҳоли тарз ба воситаи исм. Исмҳо дар шакли таркиб, яъне бо пешояндҳо ба вазифаи ҳоли тарз меоянд: Бой ба либосу кокулони Зӯхро аввал бо таачҷуб, сонӣ бо тамасхур нигоҳ кард (Р.Чалил, Бозгашт аз бихишт). Вай сари сермӯяшро аз дарича бароварда, бо диққат ба Юсуф нигоҳ кард (П.Толис,

Повест ва ҳикояҳо).

Бачагиям бекасу танҳо гузашт,
Бо дарав, бо хушачиниҳо гузашт.

(Лоик, Рӯзи сафед).

Адабиёт:

1. Мирзоев А. Ибораҳои феълии замони дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе. 1972.
2. Абдурахимов С. Ибораҳои исмии забони адабии ҳозираи тоҷик Душанбе. 1973.
3. Абдурахимов С. Ибораҳои исмии забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе. Дониш, 1973.
4. Гаффаров Р. Забони адабии тоҷик (Иборавахелҳои он).-Самарқанд, 2000.
5. Акрамов М. Ибораҳои сифатии забони ҳозираи тоҷик.-Душанбе, Дониш 1987
6. Набиев М. Забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1992.
7. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 3. – Душанбе, 1986
8. Забони адабии ҳозираи тоҷик, синтаксис. Барои студентони факултети ҳилологияи мактабҳои олии. Душанбе, нашрисолҳои 1970, 1984.
9. Д.Точиев. Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар Забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе «Ирфон», 1981

3-Таснифи чумлаҳои содда

Чумлаҳои содда ҳам чихати таркиб мухталифанд. Дар баъзеи онҳо мубтадо, хабар ва аъзоҳои пайрав чида шуда метавонанд. Баъзе чумлаҳои соддаи чидааъзоеро вохӯрдан мумкин аст, ки қариб ҳамаи аъзоҳои он чида шуда, ба хабарҳои зиёди феълий ҳамроҳ меоянд ва як банди калони нахвиरो ташкил медиҳанд ва ба назар ҳамчун чумлаи мураккаб намудор мешаванд. Чунончи: Ў китобро ягон-ягон ба даст гирифта, ба таъбироти савдогарона таъриф мекард ва хати ҳар кадоми онҳоро ба муаллифи он китоб, ё ба ягон котиби гузаштаи машҳур нисбат меод ва ба дасти кадом муллои машҳур расида аз мутолиаи ӯ гузаштанашро ва дар ҳошияҳои аз тарафи ӯ қоидаҳои

муҳим карда шуданашро ба хубии хат ва ростнависии китоб илова менамуд ва дар фаровардани таърифи ҳар китоб, харида гирифтани ўро ба бинандагон таълиф мекард (С.Айнӣ, Ёддоштҳо).

Чумлаҳои содда дар таркиби чумлаҳои мураккаб бо ду роҳ алоқаманд мешаванд: пайваст ва тобеъ.

Дар чумлаҳои мураккаби пайваст, чумлаҳои содда нисбатан озод ва мустақил мебошанд: Армияи советӣ чун офтоб аз Шарқ ба Ғарб мерафту душман монанди соя аз он мегурехт (Р.Чалил, Бозгашт аз бихишт).

Адабиёт:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми 2. – Душанбе: Маориф, 1984.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми 3. – Душанбе: Дониш, 1989.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми 2. Синтаксис. – Душанбе, 1970, 1984.
4. Набиев М. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Наҳв. – Душанбе: Маориф, 1992
5. Ниёзмухаммадов Б., Рустамов Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1968.
6. Ҳ.Ҳусейнов. Забон ва услуб «Одина»-и устод Айнӣ Душанбе «Ирфон» 1973

4- Тарзи ташкили чумлаҳои мураккаб ва вазифаи онҳо дар забон

Чумлаҳои мураккаби пайваства хелҳои он

Чумлаҳои мураккаби пайваст аз дув а зиёда чумлаҳои соддаи мустақил тартиб меёбанд.

Мустақилољати чумлаҳои содда агар аз як тараф, ба ҳуди маъно ва мазмуни онҳо вобаста бошад, аз тарафи дигар, ба воситаҳои алоқаи грамматикӣ вобастаанд: Боз хомӯшӣ сар шуд, пас аз чанд дақиқа ба манзил наздик расиданд (С. Айнӣ, Дохунда). Суруд ба охир расид ва мардум як-як аз паи корҳояшон рафтанд (М.Мухаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Чумлаҳои мураккаби пайвастро аз ҷиҳати муносибати маъноии байни

чумлаҳои содда ба ду гурӯҳ чудо кардан мумкин аст.

1. Чумлаҳои мураккаби пайвасте, ки чумлаҳои соддаи онҳо воқеа ва ҳодисаҳои бо ҳам алоқамандро инъикос кунанд ҳам, новобаста ба тақозои мазмуни аъзоҳои якдигар васл мешаванд ва агар яке истисно шавад, дигаре мазмунан зиёде намебинад: Мурод бо шунидани ин воқеа дар хаёл фурӯ рафт ва бой барои баровардани Мурод бо ҳар гунна хаёлот боз давом намуд (С.Айнӣ, Ятим).

2. Чумлаҳои мураккаби пайвасте, ки дар онҳо як чумлаи содда бо тақозои маъно ва мазмуни ягон аъзои чумлаи соддаи дигаре васл мегардад: Аз пас мошини дигаре меомад, ба он низ ҳамсафарони мо савор буданд (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Чумлаҳои мураккаби пайвасте, ки фақат аз ду чумлаи содда таркиб меёбанд: Мачлис тамом шуд, ҳама таҳоратхоро тоза карда барои адои намози худ тайёр шуданд (С.Айнӣ, Дохунда).

3. Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор

1. Чумлаҳои мураккаби пайваст ба воситаи пайвандакҳои паи ҳам (ва), (у), (ю), (ҳам... ҳам).

Ба воситаи ин пайвандакҳо чумлаҳои соддае бо ҳам васл мегарданд, ки онҳо муносибатҳои мухталифи маъноиро ва қабилӣ якхела, замонӣ, шумур, тасвир ва ғайра нишон медиҳанд: Дар баҳорон лолаҳо мешукуфанд, дар тобистон меваҳо мепазанд (А.Шукӯҳӣ, Нияти нағз). Дар солҳои ҳафтод дар ин вазъ тағйирот ба майдон омад ва романи тоҷик ба тадқиқи рӯзгори муосир боз наздиктар расид (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Бухорои озод аз босмачиён ҳам тоза гардид ва дар ҳамаи ҷои хоки Бухоро Ҳукумати Шӯроӣ таъсис шуд (С.Айнӣ, Дохунда).

Чумлаҳои мураккаби пайваст ба воситаи пайвандаки ва. Ин пайвандак хеле сермаҳсул Буда, дар ташаккули чумлаҳои мураккаби пайваст, ки дар байни чумлаҳои соддаи онҳо муносибатҳои гуногуни маъноиро мушоҳида кардан мумкин аст, мавқеи махсусро ишғол мекунад. Алалхусус, муносибатҳои номбаршавии воқеаю ҳодисаҳо, сабабу натиҷа, эзоҳёбӣ, ҳамроҳӣ, замониӣ

байни чумлаҳои содда бо ин пайвандак барчаатар зоҳир мегарданд: Вай бо хондани Латиф изҳори миннатдорӣ мекард ва мо кӯшиши худро боз бештар меафзудем (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Он рӯзи фирӯз расид ва шабона аз тӯйхона овози доира ба фалак мепечид (С.Айнӣ, Ёддоштҳо).

4. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак мисли чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор аз дув а зиёда чумлаҳои содда ташкил меёбанд. Алоқаи байни чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандакро, асосан, оханг ва муносибатҳои маъноии байни онҳо таъмин менамоянд: Ману модарамро ба ин тараф кӯчониданд, модарам дар роҳ ҳалок шуд (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар). Баъд аз ду-се рӯз омада хабар гир, ман аҳволи туро ба коргузори вакили мухтор арз карда ҷавоб гирифта менамоям (С.Айнӣ, Дохунда). Рӯз ба охир расид, шаб домони сиёҳи худро ба рӯи замин ҷодир менамуд (Р.Чалил, Одамони ҷовид).

Борон аз боридан бозистод, роҳ лой, ҳаво сард, рӯз гашт карда ба бегоҳӣ наздик кардааст (С.Айнӣ, Дохунда). Ҳоло ҳарду профессор, докторҳои илми таъриханд, хонашон пур аз бачаю кача, қатор-қатор набера (Ф.Муҳаммадиев, Дӯстон тоҷи сар).

Адабиёт:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми 2. – Душанбе: Маориф, 1984.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми 3. – Душанбе: Дониш, 1989.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми 2. Синтаксис. – Душанбе, 1970, 1984.
4. Набиев М. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Наҳв. – Душанбе: Маориф, 1992
5. Ниёзмӯхаммадов Б., Рустамов Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1968.

5- Чумлаҳои мураккаби сертаркиб ва навъҳои он

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак мисли чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор аз дув а зиёда чумлаҳои содда ташкил меёбанд. Алоқаи байни чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандакро, асосан, оханг ва муносибатҳои маъноии байни онҳо таъмин менамоянд: Ману модарамро ба ин тараф кўчониданд, модарам дар роҳ ҳалок шуд (Ф.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар). Баъд аз ду-се рӯз омада хабар гир, ман аҳволи туро ба коргузори вакили мухтор арз карда ҷавоб гирифта менамоям (С.Айнӣ, Дохунда). Рӯз ба охир расид, шаб домони сиёҳи худро ба рӯи замин ҷодир менамуд (Р.Чалил, Одамони ҷовид).

Борон аз боридан бозистод, роҳ лой, ҳаво сард, рӯз гашт карда ба бегоҳӣ наздик кардааст (С.Айнӣ, Дохунда). Ҳоло ҳарду профессор, докторҳои илми таъриханд, хонашон пур аз бачаю кача, қатор-қатор набера (Ф.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар).

5. Чумлаи мураккаби пайвасти феъли ҳолий.

Чумлаи мураккаби пайвасти феъли ҳолий аз чиҳати тарзи ташаккули ва оҳанги махсус гурӯҳи алоҳидаи чумлаи мураккаби пайвастро ташкил медиҳад. Дар он хабари чумлаи соддаи якум ба воситаи феъли ҳол ва хабари чумлаи соддаи дуюм бо феъли тасрифӣ ифода мегардад: Охир хоб ғалаба карда, имомро сар додаму ба хоб рафтам (Р.Чалил, Бозгашт аз бихишт). Иштироккунандагони конкурс ғайриихтиёр аз сафарҳои бонизомашон баромада, баъзеҳо шикамҳояшонро дошта аз сидқи дил механдиданд (Ф.Муҳаммадиев, Дўстон тоҷи сар). Офтоб ҳанӯз он қадар баланд нашуда, мо ба чорроҳаи бозори шаҳрамон расидем (Р.Чалил, Бозгашт аз бихишт).

Чумлаҳои соддаи ин тарзи чумлаи мураккаби пайваст ҳам муносибатҳои гуногуни маъноиро нишон медиҳанд: Чунончӣ: а) Муносибати умумӣ-эзоҳӣ: Вазифаи Мирзобадеъ дар хонаи Латифҷон маҳдум вакили харҷи Буда, ҳама чизҳои рӯзгор-хӯроқӣ ва пӯшокиро ӯ харида тайёр мекард (С.Айнӣ, Куллиёт). Дарси дар се ҷой хонда шудани дарси дарсхонагӣ Буда, инро аввал ба сифати

домуллои кунчақӣ дар пеши мулло Абдуссалом мехондем (С.Айнӣ, Ёддрӯштҳо). Ҳавлии ӯ иборат аз як роҳрави чоркунча Буда, дар болои вай як болохонача бино ёфта буд (С.Айнӣ, Ёддоштҳо).

б) Муносибатҳои ҳамзамонӣ, пайҳамзамонӣ ва сабабу натиҷа: Айёми тобистон Буда, вақтҳои рӯйхавлихобӣ буд (С.Айнӣ, Ёддоштҳо). Аммо чун тирамоҳ омада, вақти хондан мешуд, ноилоч баргаштан лозим меомад (Р.Чалил, Бозгашт аз бихишт). Дари кӯча ғижжос карда кушода шуд, поймони Пӯлод шунида шуд (Р.Чалил, Одамони ҷовид). Бандӣ аз ҳуш рафта ва баданаш ҳам карахт шуда буд (С.Айнӣ, Ғуломон).

в) Муносибатҳои қиёсӣ, хилофӣ: Як қисми аскарони сурх ба қишлоқ зер карда даромада, қисми дигар аз тарафи кӯҳ нигоҳ карда асп монд (Р.Чалил, Одамони ҷовид). Ин роҳ монанди роҳҳои зеризаминӣ болояш пӯшида набуда, балки сар то сари бомаш монанди иморатҳои баланд кушода мебошад (С.Айнӣ, Дохунда).

Чунон ки мушоҳидаи мисолҳои боло маълум мешавад, баъди ҷумлаҳои соддаи яқум илова шудани ҷумлаҳои соддаи дуҷум ҳатмист, зеро мафҳуми маъноӣ амиқӣ анҷомӣ тавассути онҳо зоҳир мегардад.

Адабиёт:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми 2. – Душанбе: Маориф, 1984.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми 3. – Душанбе: Дониш, 1989.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми 2. Синтаксис. – Душанбе, 1970, 1984.
4. Набиев М. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Наҳв. – Душанбе: Маориф, 1992
5. Ниёзмӯҳаммадов Б., Рустамов Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1968.
6. Ш.Рустамов. Мушкилоти синтаксис, Душанбе, «Маориф», 1988.
7. Д.Тоҷиев. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба. Душанбе, 1966.
8. Д.Тоҷиев. Ҷумлаҳои мураккаби тобеӣ дар Забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе «Ирфон», 1981.
9. К.Қаландаров. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб дар асоси материали «Бадеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ. Кӯлоб, 1972.

ГЛОССАРИЙ

1. **Лексикология** - калимаи юнонӣ буда, таълимот дар бораи калимаҳо мебошад.
2. **Метафора** – калимаи юнонӣ буда, маънояш «кӯчида» аст.
3. **Идиома** – калимаи юнонӣ буда, маънояш «хислати махсус» мебошад.
4. **Моносемия** – калимаи юнонӣ буда маънояш «як, ягон» аст.
5. **Синекдоха**– калимаи юнонӣ буда, маънояш «тасаввуршаванда» мебошад.
6. **Полисемия** – калимаи юнонӣ буда, маънояш «бисёрмаъно» аст.
7. **Эвфемизм** – калимаи юнонӣ буда, маънояш «хуб мегӯям» мебошад.
8. **Какэмфотон** – калимаи юнонӣ буда, маънояш сухани «дағал» гуфтан аст.
9. **Этимология** - калимаи юнонӣ буда, илм дар хусуси калимаҳои таърихӣ аст.
10. **Контекст** - калимаи юнонӣ буда, маънояш «пайвандшавӣ» аст.
11. **Эллипсис** - калимаи юнонӣ буда, маънояш «ҳориҷ кардан» аст.
12. **Термин** - калимаи юнонӣ буда, маънояш «ҳад, худ, аломат» мебошад.
13. **Омоним** - калимаи юнонӣ буда, маънояш «якхела ном гирифта» аст.
14. **Синоним** - калимаи юнонӣ буда, маънояш «ҳамном» мебошад.
15. **Антоним** - калимаи юнонӣ буда, маънояш «муқобил» мебошад.
16. **Лексикография** - калимаи юнонӣ буда, маънояш «тартибдиҳандаи луғатҳо» мебошад.
17. **Архаизм** – калимаи юнонӣ буда, маънояш «қадима» мебошад.
18. **Калка** - калимаи франсузӣ буда, маънояш «нусха дар қоғазӣ шаффоф» аст.
19. **Артикулятсия** - калимаи лотинӣ буда, маънояш «саҳеҳ ва равшан талаффуз карда тавониш» мебошад.
20. **Экскурсия** - калимаи лотинӣ буда, маънояш «баромада рафтан» аст.
21. **Депурсия** – калимаи лотинӣ буда, маънояш «баргаштан» аст.
22. **Вокализм** - калимаи лотинӣ буда, маънояш «садо» мебошад.
23. **Консонантизм** – калимаи лотинӣ буда маънояш «овози ҳамсадо» мебошад.
24. **Фраза** – калимаи лотинӣ буда, маънояш «ифода», «ибора», «ҷумла» мебошад.
25. **Ассимилятсия** – калимаи лотинӣ буда, маънояш «монандшавӣ» аст.
26. **Фонема** – калимаи лотинӣ буда, маънояш «овоз», «садо» мебошад.
27. **Орфоэпия** – калимаи юнонӣ буда, маънояш «талаффузи дурусти овозҳо» кардан

мебошад.

28.Грамматика – калимаи юнонӣ буда, маънояш «санъати хатгӣ» мебошад.

29.Лексема – калимаи юнонӣ буда, маънояш «калима» мебошад.

30.Модел – калимаи франсузӣ буда, маънояш «намуна», «қолаб» мебошад.

31.Аффикс, аффиксатсия – калимаи лотинӣ буда, маънояш «васл шудан» мебошад.

33.Префикс – калимаи лотинӣ буда, маънояш «илова шудан аз аввали калима» мебошад.

34. Пастфикс – калимаи лотинӣ буда, маънояш «илова шудан ба охири калима» мебошад.

35.Деривасионӣ – калимаи лотинӣ буда, маънояш «дигаркунии маънои калима» мебошад.

36.Релясионӣ – калимаи лотинӣ буда, маънояш «дигаркунандаи шакл» мебошад.

37.Редупликасия – калимаи лотинӣ буда, маънояш «дучандшавӣ» аст.

38.Артикл – калимаи франсузӣ буда, маънояш «ҳисса, қисм» мебошад.

39.Субстантивасия – калимаи лотинӣ буда, маънояш «исмшавӣ» аст.

40.Инверсия – калимаи лотинӣ буда, маънояш «ҷойивазкунӣ» мебошад.

41.Политонӣ – калимаи юнонӣ буда, маънояш «бисёр» мебошад.

42.Монотонӣ – калимаи юнонӣ буда, маънояш «зада» мебошад.

43.Модалӣ – калимаи лотинӣ буда, маънояш «тарз», «восита» мебошад.

44.Суплетивизм – калимаи лотинӣ буда, маънои «пурра кардан»-ро дорад.

45.Синтстикӣ– калимаи юнонӣ буда, маънояш «пайвастшавӣ» мебошад.

46.Аналитикӣ – калимаи юнонӣ буда, маънояш «ҷудошавӣ» мебошад.

47.Категория – калимаи юнонӣ буда, маънояш, «нишона» мебошад.

48.Синтаксис – калимаи юнонӣ буда, маънояш «тартибдиҳӣ», «сохтан» мебошад.

50.Орфография – калимаи юнонӣ буда, маънояш «дуруст менависам» мебошад.

51.Транскрипсия – калимаи лотинӣ буда, маънояш «рӯнависӣ» мебошад.

52.Генеология – калимаи юнонӣ буда, маънояш «хешӣ», «қаробатӣ» мебошад.

53.Эпикурист – калимаи юнонӣ буда, маънояш «пайравӣ» мебошад.

54.Паратаксис – калимаи юнонӣ буда, маънояш «пайваст», «алоқаи пайваст» мебошад.

55. Автосемантикӣ – калимаи юнонӣ буда, маънояш «доираи маънои пурраи чузъҳо» мебошад.

56. Синсемантика – калимаи юнонӣ буда, маънояш «нопурра, яке аз чузъҳои чумлаимураккаб» мебошад.

57. Параллелизм - калимаи юнонӣ буда, маънояш «дар як вақт иҷро гаштани амалу ҳолати предмет» мебошад.

58. Анафора - калимаи юнонӣ буда, маънояш «такрори хелҳои ҷонишин дар таркиби чузъҳои чумлаҳои мураккаб» мебошад.

59. Асиндетика - калимаи юнонӣ буда, маънояш «бепайвандак ифода ёфтани чумлаҳо» мебошад.

60. Семиотика - калимаи юнонӣ буда, маънояш «аломат» мебошад.

61. Гипотаксис - калимаи юнонӣ буда, маънояш «алоқай тобеъ» аст.

62. Вулгаризм - калимаи лотинӣ буда, маънояш «сухани қабех, номатлуб» аст.

63. Вомӣ – калимаи арабӣ буда, маънояш «бевосита дохил шудани калимаҳои беруна» мебошад.

64. Жаргон – калимаи франсузӣ буда, маънояш «сухани беҳудагӣ» мебошад.

65. Арготизм - калимаи франсузӣ буда, калимаи хоси шевагӣ аст.

66. Варваризм - калимаи юнонӣ буда, маънояш «калимаҳои ҳориҷӣ» мебошад.

67. Адстрат-робитаи забонҳои ҳамсарҳад.

68. Суперстрат- ҳамроҳ шудани забони бегона ба забони халқӣ-маҳаллӣ ва ба таркиби он омехта шуда рафтани он.

69. Субстрат- инҳодиса акси суперстрат аст. Ба забони бегона ҳамроҳ шудани забони маҳаллӣ ва ба таркиби забони бегона ҳал шудани он.

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Т.: “Ўзбекистон”. 2017. – 488 б.

2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз – Т.: “Ўзбекистон”. 2017. – 592 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

3. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018.

4. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4732-сонли Фармони.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сонли Қарори.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2018 йил 21 сентябрдаги ПФ-5544-сонли Фармони.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 майдаги “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июндаги “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетда талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4358-сонли Қарори.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармони.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 августдаги 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.

III. Махсус адабиётлар

13. Дастури таълимии забони тоҷикӣ, (с. 5-9). Тошкент, 2003.

14. Мутолиа қардан: Таълим методлари. Тошкент, 2004, 2 бўлим.

15. Хўчақулов С. Технологияи нави таълим ва методикаи таълими адабиёти тоҷик. Вазоити таълимӣ-услугӣ. Самарқанд. СамДУ: 2012.
16. Истамова М. Методикаи таълими забони тоҷикӣ. Самарқанд. –2003.
17. Истамова М., Адашуллоева Г. Методикаи таълими забони тоҷикӣ Дар асоси технологияи нави таълим. –Самарқанд, 2015.

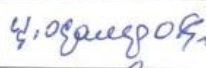
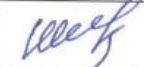

IV. Интернет сайтлар

18. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги:
www.edu.uz.
 19. <http://bimm.uz>
 20. <http://ziyonet.uz>
-

**Samarqand davlat universiteti huzuridagi pedagogik kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish mintaqaviy markazida 2022 yil aprel-may oylarida o'tkaziladigan Tojik tili yo'nalishi o'quv-uslubiy majmualari bo'yicha
EKSPERT XULOSASI**

Samarqand davlat universiteti huzuridagi pedagogik kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish mintaqaviy markazida 2022 yil aprel-may oylarida oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilarining "Tojik tili" yo'nalishi qayta tayyorlash va malaka oshirish kursi mutaxassislik fanlaridan tuzilgan o'quv-uslubiy majmualar va chiqish testi savollari maxsus fanlar blokidagi modullarning o'quv dasturiga mos va uni to'liq qamrab olgan holda tuzilgan. Test savolari 4 ta muqobil javobda tuzilib, 1 ta to'g'ri javobni o'z ichiga oladi. O'quv-uslubiy majmua va test savollari qo'yilgan talablarga javob beradi.

Ekspertlar

Xamroyev Jumaqul	SamDU, Tojik filologiyasi va xorijiy sharq tillari kafedrasini mudiri, f.f.d.	
Shernazarov Akmal	SamDU, Tojik filologiyasi va xorijiy sharq tillari kafedrasini dotsenti, f.f.n.	
Meliyev Baxtiyor Abduxomidovich	SamDU mintaqaviy markaz bo'lim boshlig'i, g.f.f.d.	

**Mintaqaviy markaz direktori,
geografiya fanlari doktori, professor:**

S.B.Abbasov

ЭКСПЕРТНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Об учебно-методических комплексах по направлению истории Узбекистана, которые пройдут в апреле 2022 года в Региональном центре переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров при Самаркандском государственном университете

В апреле 2022 года Региональном центре переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров при Самаркандском государственном университете проведет курс переподготовки и повышения квалификации преподавателей высших учебных заведений по направлению «Родной язык и литература: Таджикский язык». Учебно-методические комплексы соответствуют с учебным планом модулей специального научного блока и полностью охватить его. Учебно-методические комплексы соответствуют современным требованиям.

Зарубежный эксперты:

1. Сироджиддини Эмомали,
доктор филологических наук,
профессор факультета филологии ТНУ

2. Хомидов Дилмурод Раджабович,
доктор филологических наук,
профессор факультета филологии ТНУ

